

SÁSKA GÉZA

Az általános iskola és az emlékezetpolitika

A szovjet forгатókönyv és a nemzetnevelők

Szabó Miklós (1935-2000)
emlékének

2015-ben a hetvenéves állami általános iskola ügye már jószerével érdektelen, a közbeszédben önmagában említve csak elvétve jelenik meg. Az okokat illetően több magyarázat is adódik.¹ A legnyomósabb érv² szerint az alsó és felső tagozatból álló képzési forma harminc éve tartalmában és szerkezetében nem egységes, következésképpen általános mivolta is megsemmisült. Voltaképpen új irányt vett a szocialista oktatáspolitikától az 1985-ös oktatási törvény előmunkálataitól kezdve, amely ellentétes volt az előző, 1945-ben kezdődő, vagy ha inkább úgy tetszik, inkább 1948-tól tartó időszak felfogásával. Mindkettő szocialistának tekintette önmagát, a különbség köztük azonban lényeges. A központból vezetett társadalom gondolatát és irányítását felváltotta az alulról szerveződő, öngazgató jellegű társadalom és iskolájának építése, s ezzel le is mondtak a társadalmi egyenlőség kormányzati eszközökkel való befolyásolásról (Sáska, 2001, 2002-3).

Az alábbiakban az általános iskola hetven évének *kezdetével*, illetve előzményeivel fog az olvasó találkozni, amely – kiegészülve az *Educatio* e számának többi – egymástól eltérő szemléletet követő – tanulmányaival kiindulópontot jelenthet e terület monografikus feldolgozásához. Csak arról esik szó, hogy milyen zavaros viszonyok között született meg ez a képzési forma, amelyben a magyar fajt legtisztábban képviselő parasztság érdekei nevében fellépő népbárát nemzetnevelők mellett a kommunista párt mennyire játszott – szovjet kottából – meghatározó szerepet.

¹ A tanulmány az OTKA K100496 számú kutatás keretében készült.

² A másik magyarázat a tömegoktatás kiterjedéséből adódik: ma egy generáció megközelítőleg hetven százaléka érettségizik, azaz az életutat meghatározó formális döntés 14. életéről még magasabba került. Ebből fakadóan az általános iskola igen kevés ígéretet tehet diákjainak jövőjéről. A harmadik magyarázat az állami egységes és általános iskola létrejöttéhez, illetve legitimációjához kötődik. Az egy generációval korábbi szocialista rendszer bukásával együtt megszűnt az az intézményrendszer, melyik folyamatosan ápolta e képzési forma vívmány mivoltát, képviselői kiöregedtek, követőik nem akadtak.

► *Educatio* 2015/4. Sáska Géza: *Az általános iskola és az emlékezetpolitika – a szovjet forгатókönyv és a nemzetnevelők*, 11–35. pp.

A szocialista berendezkedés legitimációja: az általános iskola

A magyar, szovjet típusú szocialista (közoktatás) politika kezdetét az 1990 előtti nevelés-történetírás többnyire az 1945-ben létrehozott általános iskolához köti.

Demokratikus tetteknek tekinti az apologetikus irodalom az oktatási rendszer, azaz a képzés tartalmának és szerkezetének, s vele együtt az iskola-szolgáltatáshoz, az iskolai kultúrához való hozzáférés lehetőségének radikális átszabását, a parasztok, a munkások, és a majdani vezetők együttnevelése intézményes kereteinek megteremtését, amely felszámolta a felsőfokú továbbtanulás – a vezetővé válás – lehetőségét formálisan elzáró népiskolai és polgári iskolai formát, és kettévágta a nyolc osztályos gimnáziumi képzést.

Valóban megteremtették az oktatáshoz jutás – formális – egyenlőségét. Ezt azonban az ötvenes évek közepére csak brutális és statisztikajavító³ tanügy-igazgatási intézkedésekkel,⁴ a tanulás-tanítás tárgyi-személyi feltételeinek tudatos rontásával tudták elérni. A rendszeres tananyagcsökkentéssel, illetve a bukítás tilalmával elérték, hogy egy-egy generációnak majdnem a fele tudta befejezni az általános iskolát.⁵ A végzetek közül azonban sokan nem tanultak tovább – mintegy harmincezren – a mezőgazdaságban foglalkoztatottak nélkül⁶ – munkába se álltak, otthon maradtak.

Az egyenlőség mértékegysége az iskolalába beiratkozott diákok növekvő száma lett, és nem a megszerzett „tudásuk.” A bő első évtizedben a politikai-szakmai norma szerint az egyenlőség megteremtésének számítási alapja a kimaradás és a bukás csökkentéséhez igazított tanulnivaló mértéke, vagyis az iskolában megmaradás foka alapján kiállított bizonyítvány lett. Az iskolarendszer átszabását az *egyenlőséget* meghozó szocialista forradalomnak tekintették, amely a demokrácia ismert hármas jelszavából csak ezt az egyet emelte ki, amellyel együtt a 'szabadságot' és a 'testvériséget', azaz a szerveződés jogát elvették. Összehasonlításképpen a nyugat-európai polgári demokratikus országokban oktatási reformoknak sehol sem volt forradalmi jellege. A tiltakozás és az egyesülés szabadságát sehol sem korlátozták.

Nemes Dezső, a párt keményvonalas ideológusa fogalmazásában a Magyar Kommunista Párt már 1945-ben a társadalmi átalakítás élére állt, ami ekkor már „tartalmazza... a szocialista forradalomnak... igen lényeges elemeit” (S. G. kiemelése) (Nemes: 1960:233). Az általános iskola e forradalom gyümölcse.

Kétségtelen forradalmi tett, parlamenti polgári liberális felfogás szerint azonban egyfajta puccs volt az általános iskola megszervezése, illetve kikényszerítése, mert a reformot nem törvény, hanem rendelet útján indította el az az Ideiglenes Kormány, amelyik köztudottan nem választások révén állt fel, hanem a szovjet csapatok előrenyomulása követ-

³ Az iskola igazgatója hivatalból köteles volt beírni azokat a gyereket is, akiket a szüleik felszólításuk ellenére sem írtak be, a 1951 évi 15. sz. tvr. 6.§ - a szerint.

⁴ Az ötvenes évek elején az osztálytermek 44,6%-át váltott rendszerben használták. (ERDÉSNÉ, 1957:694)

⁵ Az 1947/48-ban beiratkozott tanulók 51,7%-a nem lett nyolcadikos az 1955/56-os tanévben. A 6 éves korú generáció 3,3% be sem iratkozott az iskolába, 1952-ben. Ugyanakkor az általános iskolában a túlkoros tanulók (az évisméltők) aránya 1952/53-ban 24,3 és az 1956/57-ben 18,0 % volt.

Az 1955/1956-ban végző általános iskolai diákok tanulmányi idejük alatt „13 fontosabb felsőtagozatos tantárgyat vizsgálva – 14 tanterv- és 16 tankönyvmódosítást hajtottak végre.” (ERDÉSZ, 1957: 690-693)

⁶ A gyermekmunkára alapvetően a mezőgazdaságban volt szükség, és a nem állami tulajdonban lévő területeken. Az állami vállalatok többnyire betartották, az idézet tvr. 8. §-a szerint a tanköteles gyereket szorgalmi idő alatt alkalmi vagy rendszeres munkára nem lehet, a mezőgazdaságban, a családi gazdálkodásban a 16 alattiak alkalmazási jóval mérsékeltbben.

keztében keletkezett hatalmi űrben és a szovjetek ellenőrzése alatt vette át – mint a neve jelzi ideiglenesen – az ország irányítását.

A szocialista neveléstudomány vezető képviselői nem érzékelték a demokratikus és a forradalmi viszonyok közötti különbséget, vagy ha mégis, – a célok felől közeledve – a puccsot indokoltak látták.⁷ Ábent Ferenc 1962-ben a kor jellegzetes álláspontját képviselte. A Szovjetunióban kandidált szerző úgy látja, hogy „A közoktatás új rendszere legnagyobb részét a Magyar Kommunista Pártnak köszönhető... a nyolcosztályos, minden gyermek számára kötelező általános iskola életre hívása forradalmi cselekedet volt” (S.G. kiemelési) (Ábent, 1965: 263⁸). Lényegében ugyanezt állítja az ötvenes évek oktatáspolitikájának meghatározó személye, Jóború Magda is: „Az ideiglenes Kormány a Magyar Kommunista Párt javaslatára (S.G. kiemelés) 1945. augusztus 16-án rendeletileg kimondta az általános iskola létrehozását.” (Jóború: 1961: 50). Azaz a puccsot az MKP kényszerítette ki, még ha azt (visszautasíthatatlan) javaslatként fogalmazta is meg Jóború.

A népranítói iskolázottságú Simon Gyula, oktatáspolitikus, neveléstörténész 1965-ben íródott és 1970-ben megismételt sorai szerint az 1945-ös „... forradalmi demokratikus (S. G. kiemelés) átalakulásnak a Magyar Kommunista Párt volt a vezető ereje” (Simon, 1965: 15-18; 1975:216). Igaza van abban, amit haditudósító stílusban a MKP szerepéről mondott, azonban a forradalom és a demokrácia egymást kizáró fogalmainak együttes használata már későbbi történetírói termék: Kádár János második korának ideológia-nélküliségének egyik ismertetőjegye.⁹

Az emlékezetből kitörlődött területek

A forradalmi tettekkel létrehozott szervezetek általános jellegzetessége, hogy létjogosságuk folyamatos igazolást kíván, amely többnyire létrejöttük szükségszerű voltában merül ki. E magyarázat semmit se érne, ha bemutatnák az előzményeket és a lehetséges alternatívákat; éppen ezért kell ezeket elhallgatni, és a feledés homályába küldeni vagy tabusítani.

⁷ Az általános iskola történetét pedagógus kultúrájú személyek írták, akik főként e nézőpontból tekintettek az eseményekre. A politológiai szempontú elemzés nem született, ha az apologetikát nem vesszük tekintetbe. Ezzel magyarázható, hogy a 'jó szakmai törekvések és a rossz politikai döntések' logikája szerint íródott a történet. Ld. pl. HORVÁTH 1978, KARDOS 2007.

⁸ Az idézet első forrása Das schulwesen sozialistischer lander In Europa. Volk and Wissen Volkseigener Verlag, Berlin, 1962”, amelynek magyar fejezetét a Pedagógiai Tudományos Intézetének munkatársai írták.

A jelentős forrásértékű kiadványban valamennyi szovjet befolyás alatt álló szocialista-kommunista ország oktatásügyét mutatják be az intézményes neveléstudomány képviselői, akik Bolgár Tudományos Akadémia Pedagógiai Intézete (Szófia), Csehszlovák Tudományos Akadémia Jan Amos Komensky Pedagógiai Intézete (Prága), Német Központi Pedagógiai Intézet (Berlin), OSZSZSZK neveléstudományi Akadémiája (Moszkva), Pedagógiai Intézet (Varsó), Pedagógiai Tudományok Intézete (Bukarest), Pedagógiai Tudományos Intézet (Budapest) munkatársai. A kollektívák vezetői: Ábent Ferenc (Budapest), Arszenyev, Alekszandr Mihajlovics (Moszkva), Csakarov, Najden (Szófia), Dyma, Mojmir (Prága), Gabream, Iosif I. (Bukarest), Goncsarov, Nyikolaj Kirillovics (Moszkva), Günther, Karl-Heinz (Berlin), Kozjar, Jaroslav (Prága), Pechersky, Mieczyslaw (Varsó), Stojan, Stanciu (Bukarest).

⁹ A 'demokratikus' szóhasználat a társadalmi egyelőséget is jelentheti, ugyanazt, aminek kifejezésére korábban a 'szocialista' fogalom szolgált. A szűk társadalmi elit középkorai monopóliumának a megdöntését az osztályharc részének tekintették, amit nem is neveztek demokratikusnak.

Úgy látom, hogy – legalább – két elhallgatott mozzanattal számolhatunk az 1945-ös oktatási reformmal kapcsolatban. Az egyik, az a tény, hogy a szovjet befolyási övezetben működő *valamennyi* kommunista párt egytől egyig az egységes általános iskola programját képviselte. Ekkora összehangoltság láttán valószínű, hogy a tervet és politika-technikai módszertant a Szovjetunióban dolgozták ki, az implementációját innen irányították.

Az egyenlőséget ígérő oktatási rendszer kialakításának, és az előző rendszer okozta aluliskolázottságból származó hátrányok kompenzálásának (Sáska, 1988) az ígérete a hatalomba kerülés tervének az egyik eleme lehetett. A koordinációra utaló jegyekről majd lejjebb szólunk.

Másodszorra azt a kommunista emlékezetpolitikát kell említenem, amellyel az 1945-ös reform előzményeit, valamint a – taktikai szövetségeseik háború előtti, a nyilasokhoz képest moderált jobboldali nemzetnevelők nézeteiket-voltukat elhallgatta és a '45 utáni munkájuk eredményét pedig sajátjaként állította be.

Kezdjük az egységes alapfokú oktatás megteremtéséről szóló – feltételezett – szovjet iniciatívával.

Moszkoviták mindenütt?

Ahogy a szovjet Vörös Hadsereg haladt Nyugat Európa felé, nyomukban vagy velük együtt jelentek meg az évek óta emigrációban élők, és akik a háború alatt többnyire munkaszolgálatosként a szovjet oldalra átszöktek, majd a katonákkal – nem ritkán egyenruhát viselve – jöttek vissza, mint például Mérei Ferenc. E jól szervezett csoport tagjait és ideológiájukat osztó, velük együttműködő, korábban ellenzéki szerepben lévő személyeket,¹⁰ nevezte – részben igaztalanul¹¹ – a Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium 1945-46-os államtitkára Bassola Zoltán moszkovitáknak.

Valamennyi kelet-európai országban ugyanez történt, mindenütt volt a hatalom megszerzésére szerveződött honi, és a katonai előrenyomulással érkező kommunista csoport (Applebaum, 2014). Vélhetően belőlük kerültek ki azok, akiknek feladata volt az egységes alapfokú oktatás megteremtése. Közülük sokan voltak olyanok, akik néptanítóként kezdték pályájukat, vagy pedig a tanítóóság gimnázium-ellenességére, a gimnáziumi tanársággal, a középosztállyal szembeni irigységgel elegyes ellenszenvére építkeztek. Azokra, akiket vonzott a felemelkedés, a nagyobb tekintély, magasabb életszínvonal ígérete, s a maguk értékei általánossá tételének vágya és lehetősége.¹²

¹⁰ Azokra gondolt „*akiknek idegenből visszatért elvtársai adták át a künn szerzett ideológiai tudást, s akiket ők részesítettek pártvezetésre és vezetésre vonatkozó kiképzésre*” (BASSOLA, 1998:363).

¹¹ Bassola nézőpontjából egyforma minden kommunista, vagy feljűk fordul szociáldemokrata. Nagy különbség van azonban közöttük is, elég, ha a magyarországiak közül Kemény Ferenc és Ágoston Györgyre, vagy a Szovjetunióból érkezettek közül Mérei Ferencre és Andics Erzsébetre gondolunk. Arról nem is szólva, hogy 1948 után a politikai üldözés célpontja a hazai baloldal képviselői voltak, például Rajk és Szakasits.

¹² A néptanítók szervezetei már 1896 követelték az egyenrangúságot a gimnáziumi tanársággal. Ez volt az egyik motívuma a tanítóképzés felsőfokú szintre emelésének, és útja a vele járó jövedelem eléréséhez. Ehhez a politikához kapcsolódott a 8 osztályos népiskola felállításának követelése 1910-ben (DONÁTH 2015: 256-259, KELEMEN, 1993. 24).

1947-ben, Kiss Árpád pályájának második szakaszában¹³ ugyanez a tapasztalata a tanítósággal. „Az általános iskolának ma a tanítóság a legmeggyőződésebb és legmaróbban hadakozó híve. Elméleti és közösségi szempontokon kívül természetesen az eddigi rendi sérelmek is hajtják egy magasabb minősítés, nagyobb megbecsülés, társadalmi elismerés felé” (Kiss, 1947). A közösséghez tartozás érzésére és a ressentiment-re bármelyik politikai oldalról,¹⁴ bármikor lehetett politikát építeni.

Az ötvenes évek szovjet oktatási miniszterhelyettese előtt is ismert volt e tény. Pontosan leírta azt a taktikát, amellyel a kommunista pártok a tanítóságot a hatalom megszerzésének eszközeként felhasználhatják: „a munkásosztály és politikai pártjai már a kapitalizmusban szövetségesüknek tekintették a néptanítót (S. G. kiemelése), támogatták az iskola fejlesztésért¹⁵ folytatott harcát, és arra törekedtek, hogy bevonják őt a kapitalista társadalom elleni harcba” (Arszenyev, 1965: 29).

A fenti szavak nem elégséges bizonyítékai annak, hogy a kelet-európai kommunista pártok szovjet forгатókönyvből dolgoztak volna. Az intencionalitáson kívül számolni kell funkcionális magyarázattal is: mindegyik pro-kommunista országban a munkások-parasztok, valamint a középosztály között a megvívandó osztályharc ígérete általános volt, következésképpen elvileg egymástól függetlenül is rátalálhattak ugyanarra a *technikai megoldásra*, de ennek csekély az esélye. Ami engem illet, a tudatosan felépített koncepció létét tartom valószínűbbnek, hiszen mindegyik országban, ahol a szovjet hadsereg megjelent, valamennyi kommunista párt ugyanazt az irányt mutató programot hirdette meg 1944 és 1948 között, és ugyanazt valósította meg.

Az intenció tényének¹⁶ elégséges bizonyítéka az, hogy az ötvenes évek legvégén, bő tíz évvel a kelet európai kommunista hatalomátvétel után az előbb idézett szovjet politikus-neveléstudós leszögezte: „Az egységes iskola elve megköveteli, hogy a legmagasabb képzett-

¹³ Kiss Árpád szakmai-politikai pályájának három szakasza közül az első, a fajvédő-pedagógus feledésbe merült. A második (az 1945–1948 közötti), az elbukott demokratikus kísérlet egyik szakma-politikai szereplőjének képe megmaradt. Míg az 1948 utáni szakasz, az internálását követő időszak, a poszt-sztálini rendszerrel együttműködő jó minőségű, Nyugat-Európára nyitott, politikától távol álló képviselőjének képe él talán a legtovább.

¹⁴ A néptanítók radikalizmusára Magyarországon Gömbös politikája és későbbi a nyilas mozgalom is épített.

¹⁵ E politikusi szavak világossá teszik a pedagógiai-szakmai koncepciók politikai jellegét és értékét. 1945-ben a tanítóság évtizedes követelése teljesült: létrejött és a tanítóké lett az egységes nyolc osztályos általános iskola és megszűnt a középfokú tanítóképzés egy időre. A tanítókat az alsó és a felső tagozati oktatásra pedagógiai főiskolában készítették fel (LADÁNYI, 1989:36). Végül is, amint a kapitalizmus elleni harc győzelemmel zárult, a tanítóknak tett politikai ígéretekből nem lett semmi, mint az önálló gazdálkodásból a földosztás után Magyarországon.

Amit adtak a tanítósnak, el is vették 1949-ben. A felsőfokú képzést, és az általános iskola felső tagozatát. Visszaállították a középfokú tanítóképzést, a pedagógiai főiskolákon csak a felső tagozat tanárait képezték. Szaktanítóként a felső tagozaton dolgozni a szaktanfolyam sikeres elvégzését követően lehetett. A tanítók munkaterhei továbbra is nagyobbak, jövedelmük viszont alacsonyabb lett, mint a Pedagógusképzőt végzett kollégáké. A középfokon dolgozó tanárok hozzájuk képest relatív előnyük noha csökkent, de továbbra is megmaradt. Ezek után mindkettőjükkel szembeni tanítói ressentiment érzése állandósult.

¹⁶ Tudható, hogy a szovjet befolyás erős volt az negyvenes és ötvenes években. A mechanizmusuk azonban nem ismert, nem ismert azonban, hogy miben volt az utasítás teljesítése és miben az eszme-követő magatartás.

Ismert, hogy SZKP vezetőinek politikáját szorosan követte a szocialista országok többsége. Lásd a hruscsovi 1958-ban kezdődő reformról (FARAGÓ: 1959b) és hatásáról pl. JÓBORÚ, 1951, SÁSKA, 1981. A korábbi időszakokról SÁSKA, 2009. KALMÁR, 2014.

séget minden tanuló elérhesse¹⁷ [...] Egyik iskola sem lehet 'zsákutca',¹⁸ amely [a] végzett növendékei számára nem ad lehetőséget a továbbtanulásra. Az egységes iskolának ezek az alapelvei a szocialista országokban már megvalósultak” (S. G. kiemelése) (Arszenyev, 1965: 29.).

A szovjet érdekszférába tartozó valamennyi¹⁹ európai országban valóban létrehozták az egységes iskolát már a negyvenes években. Ugyanakkor ez a fajta egységesség még a hatvanas években sem mutatható ki a Nyolc tőkés állam közoktatási rendszerében²⁰ című könyv szerint (Illés, 1967). Az UNESCO 1956. január 9. és 14. között Hamburgban tartott nemzetközi konferenciáján a kapitalista országok neveléstudósai csupán arról beszéltek, hogy milyennek kellene lennie a közoktatás rendszerének. A konferenciakötet bevezető tanulmány szavai szerint a polgári demokráciában az „egyenlőség elve megköveteli, hogy... ne legyen a társadalmi osztályok szerinti megkülönböztetésen alapuló kettős iskola-rendszer” (Faragó, 1959a:20).

E különbség alapján alapos gyanúval élhetünk, hogy a kelet-európai, benne a magyarországi egységes általános iskola megteremtése politikai termék, amely a kommunista pártok hatalomra kerülését támogató *forгатókönyv* egyik fejezete lehetett a háború utáni években.

A fentiekben politikai taktikáról beszéltünk, amely távolról sem azt jelenti, hogy a „zsákutcás” képzési formák megszüntetésének *gondolata*, esetenként követelése évtizedekkel *ezelőtt* (vagy később) bárhol meg ne születhetett volna, ahogy a magyarországi Tanácsköztársaság²¹ esetében, vagy később a komprehenzív oktatás bevezetésével Nyugat-Európában meg is történt.

Nem arról beszélünk, hogy az egységes alapfokú oktatás gondolata ne lett volna a legvégén,²² különösképpen Európa kommunista, vagy szociáldemokrata, baloldali gondolkodású csoportjainak körében, hanem arról, hogy terveikből – például az 1944-ben született Langevin-Wallon koncepcióból – semmi, vagy alig-alig valósult meg valami. A fentebb említett hamburgi konferencia megállapította 1956-ban, hogy „az iskolarendszer szerkezete egy fél évszázada lényegében nem módosult” (Faragó, 1959a 17-18). A Kelet-Eu-

¹⁷ Kontextus kedvéért idézem a kihagyott mondatot "Az egyes iskolafokokozatok tanterveinek ennek következtében lépcsőzetesen egymásra kell épülniük." A miniszterhelyettes a tantervi szabályozás lényegére mutatott rá.

¹⁸ Itt jegyzem meg, hogy a 'zsákutca' népszerű metafora politikai értelemben maga a mobilitás ígérete.

¹⁹ Az UNESCO 1956-ban tartott konferenciája példaként egyedül csak Norvégiát tudja felhozni, ahol „több mint 30 éve... a 7-14 éves gyerekek számára kivétel nélkül bevezették az egységes iskolát” (eredeti kiemelés) (FARAGÓ, 1959a: 31)

²⁰ Az elemzett államok köre Német Szövetségi Köztársaság, Belgium, Franciaország, Olaszország, Egyesült Királyság, Svédország, Svájc, Amerikai Egyesült Államok. A kiadvány forrása a „technique, art, science” című folyóirat 1966 március-áprilisi, 197-198. száma.

²¹ A 113 napot megélt magyar Tanácsköztársaság 1919. március 27.-én megjelent rendeletében államosította az iskolákat, és rendelte el a nyolcosztályos, kötelező, ingyenes népiskolát (DANCS, 1977). A rendelet mögött álló koncepció koherenciája szakmai tekintetben kiemelendő.

²² Az Emberi jogok egyetemes nyilatkozata (elfogadva és kihirdetve az ENSZ Közgyűlésének 217 A (III) határozata alapján, 1948. december 19.-én) 26. cikke a zsákutcás képzés – puhán megfogalmazott: u.i. az 'érdem' kultúrafüggő, tehát politikai fogalom – tilalmát mondja ki.

„(1) Mindenkinek joga van az oktatáshoz. Az oktatásnak legalább elemi és alapfokon ingyenesnek kell lennie. Az elemi oktatás kötelező. A műszaki és szakoktatást általánossá kell tenni, és a felsőfokú oktatás is legyen érdeme alapján mindenki számára egyaránt hozzáférhető” (S.G. kiemelése).

rópában azonban közvetlenül a háború után mindenütt létrehozták az egységes általános iskolát.

Tehát nem a koncepció a szovjet termék, hanem a megvalósításából fakadó politikai haszon learatása, ami a kommunista pártok hatalom megszerzésének része.

Magyarországon a német megszállás előtt már volt hasonló koncepció. A kormányzatban sohasem lévő Kisgazdapárt oktatási programját a néprajztudós és kommunista szimpatizáns Ortutay Gyula²³ kezdeményezésére létrejött Polgári Tagozat tagjaként készítette másokkal együtt 1943 és 1944 között. http://www.rev.hu/sulinet45/szerviz/kislex/biograf/ortutay_g.htm. A program a nemzetnevelés szellemében készült, és az egységes 8 évfolyamos iskola tervét tartalmazta, amely négyéves elemi fokú képzésből, és négyéves általános középiskolából állt.²⁴ (Németh–Pukánszky, 1996). Más koncepcióról nincs tudomásom.

A zsákutcát kiküszöbölő egységes képzés gondolta valóban a 'levegőben' volt, amely olykor a kommunista társadalom egyenlőségéig is elment. A háború után a Paraszt párti Illyés Gyula felkérésére Németh László írta meg pártok vezetőinek (Németh, 1945:3) A tanügy rendezése nevet viselő munkáját. A tervvel azonban elkésett, hiszen az általános iskolát létrehozó kormányrendelet megjelenése után, 1945 szeptemberében készült el. Számos ponton technikai és elvi szempontból ugyan bírálta a kormányrendeletet, azonban az elvi társadalompolitikai célját nem vitatta. Maga is úgy látta, hogy tanügyi reform célja: „az osztálytalan társadalom megteremtése a most jövő nemzedék műveltségében” (S. G. kiemelése (Uo.:5)). Németh 6+6-os rendszert javasolt. Rendszerében a 12 évfolyam az egységes hatosztályos elemire épülő, négyféle irányú (értelmiségi, ipari, mezőgazdasági, adminisztratív) középiskolából tevődött volna össze.

Lássuk most a Szovjetunió érdekszférájába tartozó országokban az egységes általános képzés létrehozásának összehangoltságát mutató jegyeket.²⁵ A lényeges momentum nem az új képzés hossza, amelyet a meghaladott iskolarendszer szerkezete eleve meghatározott, hanem az egységes alapfokú képzés kiépítése, vele együtt a „zsákutca” képzési ág megszüntetése volt.

²³ A Kisgazdapárt és a szociáldemokraták 1942-től szorosan együttműködtek az 1943. VI. 21.-én létrejött „Polgári Tagozat” az illegális kommunistáknak tette lehetővé a beszivárgást. <http://lexikon.katolikus.hu/K/kisgazdap%C3%A1rtok%20Magyarorsz%C3%A1gon.html>

A Ortutay a Kisgazdapárt balszárnyának egyik vezető személyisége, baráti körével együtt a róla elnevezett „O” csoport tagja. 1945 szeptemberétől a néprajz egyetemi tanára, majd akadémiai levelező tag. 1946. március 7.-én egyik aláírója az FKGP balszárnya nyilatkozatának, amely támogatta a Baloldali Blokk követeléseit. 1946. május elejétől – a Magyar Kommunista Párt kivására – tagja lett az FKGP Politikai Bizottságának. Baloldali magatartása miatt 1946. júliusában pártfegyelmit kapott, majd augusztus elején kizárták a politikai bizottságból. http://www.rev.hu/sulinet45/szerviz/kislex/biograf/ortutay_g.htm Ortutay 1945. március 7.-től lett titkos kommunista párttag (DONÁTH, 2008:84), nem valószínű, hogy 1943-ban az oktatási terv készítésében kommunista instrukciót kapott volna.

²⁴ Lehet, hogy technikai értelemben a Kisgazdapárti koncepció volt az 1945-ös általános iskola tervének kiindulópontja, a feltevéis természetesen igazolandó.

²⁵ Amennyiben erősebb bizonyítékokkal igazolható a sejtés, akkor ezek szerint az 1948 utáni, minden országra kiterjedő, birodalmi egységesítő szovjet politika első kísérleteinek egyikével állunk szembe.

Az egységes és általános képzés megteremtése a szovjet érdekszférába tartozó kelet-európai országokban

Csehszlovákiában, – ahogy a neveléstudomány szakemberei később megfogalmazták – a reakció ellenállása miatt a kommunisták csak 1948-ban tudták elfogadtatni az egységes közoktatás szabályozásáról szóló törvényt. A döntő lépést azonban három évvel korábban már megtették. „1945 novemberében az általánosan képző iskolák részére új tantervet adtak ki... Ennek a feladata volt az is, hogy, hogy előkészítse (S. G. kiemelése) a középiskolák (gimnáziumok, reálgimnáziumok, reáliskolák) alsó négy osztályának a polgári iskolával való összeolvasztását.” 1948 ősztől hozzák létre az általános iskolát, az iskolák államosításával egy időben. „Ez a törvény megszüntette az oktatási rendszer kettősségét és megteremtette az egységes állami iskolát”(Dyma–Kojzar, 1965:118). Az államosítással teljessé vált az oktatási rendszer egysége.

Lengyelország esete az előbbtől némileg különbözik. A háború utáni oktatáspolitikai a német megszállás előtti, az 1932-es reform alapján szerveződő 6+4+2 rendszerű iskola-rendszerhez²⁶ nyúlt vissza, amelyet a fasiszta megszállás képzés-minimalizálási politikája teljesen elsöpört.

1946-ban hozták létre az egységes hét osztályos általános iskolát a hatosztályos népiskolákból olyképpen, hogy a korábbi négyosztályos gimnáziumból egy évfolyamot a népiskolához csaptak. 1948-ban azonban kiiktatták a gimnáziumokat úgy, hogy a líceumi képzést egy évvel meghosszabbították. A hétosztályos általános iskola és négyéves líceumi 7+4-es rendszere jött létre. Az érettségi megszerzéséhez szükséges képzési idő hossza egy évvel ugyan rövidebb lett, de „ezáltal megszűnt az oktatás több fokozatú jellege, ugyanakkor az ifjúság szélesebb köre számára vált lehetővé, hogy megszerezze az érettségit, és ezáltal a főiskolai tanulmányokhoz való jogot” (Pecherski, 1965:192). E zsákutca nélküli rendszerben a művelődési egyenlőség megteremtésének módja: rövidül a képzés és megszüntetnek egy szelektáló képzési formát.

Bulgáriában is a Csehszlovákokhoz és Lengyelországhoz sokban hasonló forgatókönyv szerint alakultak az események, noha alapvetően mások voltak a feltételek, de azonosak a politikai körülmények. A háború előtti négyosztályos népiskola és hároméves 'progimnázium' alkotta a képzés alsó szakaszát. A hetedik évfolyam után indult az egyik irányba „zsákutcás” ág, a 3 éves reáliskola, amelyet 1944 után szüntetettek meg. A felsőbb tanulmányokra felkészítő ág, erősen szelektív, 5 éves gimnáziumi képzés volt (Csakarov és mtsai, 1965: 53). A rendszer zsákutcás ága tíz [(4+3)+3], a felsőfokra vezető ág pedig tizenkét, [(4+3)+5] éves volt.

A főként külföldiek által fenntartott 5 éves gimnáziumokat államosították, lényegében bezárták (Georgeoff, 1977). 1950-től kezdték kiépíteni a 11 évfolyamból álló 7+3 rendszerű egységes iskolát, amelynek a felső három éve volt a gimnázium (Uo.55). A háború előtti gimnáziumi ág hosszához képest az egységes képzés egy tanévvel rövidebb

²⁶ Jędrzejewicz 1932-es reformja megszüntette a porosz eredetű magyarországihoz hasonló szerkezetű oktatási rendszert, egységes hatosztályos népiskolát teremtett, ahonnan a négy évfolyamos gimnáziumba lehetett tovább tanulni. A reform előtti 8 osztályos gimnázium első felét neveztek 1932 után gimnáziumnak, amelynek elvégzése azonban felsőfokú továbbtanulásra nem jogosított. A 6+4 rendszerű képzés befejezés után két éves líceumi tanulmányok után lehetett felsőfokú képzésben részt venni. A német megszállás előtt 6+4+2 rendszer volt kiépülőben, amelyben - úgy tűnik - nem volt „zsákutcás” típus, azonban hierarchikus felépítésű volt és erősen szelektív logikán alapult.

lett, mint Lengyelországban. Az érettségihez Bulgáriában is rövidebb idő alatt és többen juthattak a fiatalok.

Romániában a zsákutcát a négyosztályos népoktatást követő, hároméves szakmai előkészítő tanfolyam jelentette, amelyet a kommunista párt győzelmét követően, az államosítás évében meg is szüntettek, miképpen a nyolcosztályos gimnáziumot is, létrehozva a 7 osztályos egységes állami általános iskolát, amelyre a gimnáziumi képzés három éve épült (Stoian–Gabrea, 1965: 405).

A fentiek alapján távolról sem zárható ki, hogy a kelet-európai kommunisták a béke első napjaitól kezdve egyazon forgatókönyv szerint építették fel (oktatás) politikájukat, s közülük a magyarországiak voltak a legsikeresebbek, még a teljes hatalomátvétel előtt elérték az egységes alapfokú oktatás megteremtését és a zsákutcas képzési rendszer felszámolását, amit a többieknek csak a totális hatalomátvétel után – az államosítással egy füst alatt – sikerült.²⁷ Az államosítás Magyarországon már az első pillanatban megkezdődött.²⁸

A magyarországi sikerben komoly szerepet játszott az is, hogy az irányított demokrácia éveiben a kommunisták sikeresen építhettek a magyar nemzet- nevelésében járatos népbarát értelmiségi körre, amely a háború előtti évek fajvédő ideológiájának híveiből, s a szociális egyenlőség megteremtésének radikális képviselőiből tevődött össze.

A magyar reformjobboldal elfeledett hagyatéka

A tankötelezettség felemelése

Klebsberg idején, az 1928-ban meghirdetett kormányzati program újabb állomásához érkezett 1940-ben (Pornói, 1995: 322-330). Hóman Bálint előterjesztésében fogadta el a Parlament a 8 osztályos népiskoláról²⁹ szóló törvényt.³⁰ Az 1. § szerint népiskola feladata – többek között –, hogy a növendékeit „további tanulmányokra is képessé tegye.” A továbbtanulás útja a gazdasági középiskolák felé vezetett. Ide azonban csak azok jutottak be, akik népiskola felső tagozatát az átlagot meghaladó eredménnyel végezték el, és sikeres felvételi vizsgát tettek. Felső becsléssel éve, legfeljebb a diákok fele jelentkezhetett a felvételi vizsgára.

A jogszabály a közoktatásról azt a politikai szándékot mutatja, amelynek a megítélése alapvetően más, mint az, hogy ebből mennyi vált valóra. Semmit se von le a 8 osztályos népiskola megteremtéséből, és a társadalom tagolódása és az iskolatípus egymáshoz rendelésének politikájából, ha a népiskolák kilencven százaléka továbbra is hatosztályosként

²⁷ Meglehet, hogy a magyar 8+4 rendszer fennmaradása összefügg 8 osztályos népiskola, illetve az egységes és általános nyolcosztályos általános iskola 1945-ös létrehozásával.

²⁸ Az oktatás tartalma fölötti totális állami kontroll első lépéseinek egyike volt az 1946-ban meginduló állami tankönyvkiadás, amit a pedagógiai elit a szakmaiság a piacgazdaság felett aratott győzelmének és a társadalmi egyenlőség megteremtése feltételének tekintett, (KISS, 1946), tudva, hogy ez az intézkedés az egyházi oktatás mozgásterét erősen szűkíti (ld. MÉSZÁROS, 1989: 89-104). Az is tudható, hogy a középiskolák közömbösen fogadta a termelő eszközök folyamatos államosítást, a nem-magyar gyár és üzem tulajdonosok sorsát nem követték, a következményeit pedig nem lárták (SZABÓ, 2014).

²⁹ A néptanítók szervezetei már 1910-ben követelték a 8 osztályos népiskola felállítását (KELEMEN, 1993: 24).

³⁰ 1940. évi XX. törvénycikk az iskolai kötelezettségről és a nyolcosztályos népiskoláról.

működött volna 1945-ig (Jóború, 1961:43). Bármennyire csekély a végrehajtás hatékonysága, mindez nem érinti az (oktatás)politikai cél kitűzésével együtt járó felelősséget.

A hómani törvény 4. § (1) szerint „az iskolázási kötelezettség a gyermek hatodik életévének betöltésével kezdődik és kilenc iskolai éven át szakadatlanul tart. (2) A gyermek nyolc tanéven át mindennapi népiskolai oktatásban és nevelésben, avagy hat tanéven át mindennapi népiskolai és két tanéven át mindennapi mezőgazdasági népiskolai oktatásban és nevelésben, a kilencedik évben pedig gyakorlati gazdasági oktatásban részesül.” A 8+1, illetve a 6+2+1 rendszerben tankötelezettség összességében 15 életévig tartott volna.

Nem lehet tudni, hogy az alulinformáltság, esetleg a törvény végrehajtásának a mértéke,³¹ vagy a jogalkotó szándékainak tudatos mellőzése magyarázza azt, hogy csak a Magyar Kommunista Párt elsőségének és sikeres politikájának állították be a sikert. Holott a tankötelezettségről és az általános iskoláról hozott 1951. évi 15. számú törvényerejű rendeletben foglaltak szerint a tankötelezettek körét az 1940-es népiskolai törvényben foglaltakkal megegyezően állapították meg.³² Az elsőbbségre benyújtott igény alaptalan, ám a végrehajtás sikere nem.³³ Az 1930-34 időszakban a nyolc iskolai osztályt a 14-18 éves korosztály 14,1%-a fejezte be, az 1951 és 1955 időszakra vonatkoztatva ugyanez az arány már 64,4 % volt (Erdész: 1957:692).

Még a hatvanas évek közepén is arról beszéltek, hogy az általános iskolát felállító rendelet „az iskolakötelezettség időtartalmát a 6-14 éves gyerekek számára 6 évről 8 évre emelte

³¹ A helyzet 1940-hez képest csak rosszabb lett 1945-ben. Megbízható adatok hiányában csak annyi mondható, hogy az új iskolatípus érdemi működtetéséhez a tárgyi, és a személyi feltételeknek rosszabbaknak kellett lennie 1945-ben, mint 1940-ben, hiszen mindezek hiányoztak a nyolcosztályos népiskola kiépítéséhez, Tesléry Károly, a VKM népiskolai ügyosztályának vezetője szerint az 1945/46. tanév végén „167 iskola szünetelt tanítóhiány miatt (Idézi KNAUSZ 1994:9), de nem említi sem a harcok során használhatatlanná vált, valamint katonai (kórház, raktár, laktanya) és politikai célokra (pártház) lefoglalt iskolaépületeket. Tesléry által közölt szám az 1937/38 tanévben működő 6899 népiskola töredéke 2,4%-a, valószínűtlenül alacsony az arány. A tanítói hiány nagyságát sem lehet pontosan tudni. Tesléry kimutatása nem is tartalmazza az elhunyt tanítókat, az iskolában dolgozók köre sem lehet teljes (2984 fő). Knausz becslése szerint (u. o.) a munkából kiesett – legalább – 3336 tanító. Ezek szerint az 1937/38-as tanévben népiskolában tevékenykedő 20 149 néptanító 14,8- 16,6%-a hiányzik. Ez persze alsó becslés. A hiány ennél biztosan nagyobb, de nem tudjuk mennyivel. (KSH, 1938: 265)

³² 1951. 15. Tvr. a tankötelezettségről és az általános iskoláról 2. § (1) A tankötelezettség a gyermek hatodik életévének betöltését közvetlenül követő szeptember hó 1. Napjával kezdődik és megszakítás nélkül annak a tanévnek a végéig tart, amelyben a gyermek a tizennegyedik életévét betölti.
2.§ (2) Ha a tanköteles gyermek nyolc év alatt nem végzi el az általános iskola nyolc osztályát, a községi (városi, városi kerületi) tanács végrehajtó bizottsága a szülő kérelmére a gyermek tankötelezettségét – időkorlát nélkül S.G. – meghosszabbíthatja.
1940. évi XX. törvénycikk az iskolai kötelezettségről és a nyolcosztályos népiskoláról 4.§ (3) Ha a tanuló a nyolc tanévre terjedő mindennapi népiskolai tanítás ideje alatt a tantervben meghatározott ismereteket és készségeket nem sajátította el, a királyi tanfelügyelő a népiskola látogatásának kötelezettségét az iskola helyi hatóságának (gondnokságának, iskolaszékének), a tanító (tanítótöbbség) jelentése alapján tett javaslatára egy évvel meghosszabbíthatja.

³³ 1950-ben az általános iskolák közel nyolcvan százalékában a tanulók életkori és évfolyam szerinti bontás nélkül egy tanteremben egy tanító irányításával tanulnak. (FORRAY R., 1976:25). Nekik még a rossz minőségű felső tagozati – alsó gimnáziumi – oktatásban sem letett részük.
Az általános iskolai felső tagozati szaktárgyi órák közel egyötödét más szakra képesített tanárok látták el. A matematika- fizika órák 38, a magyar-történelem órán 28 százalékát nem ezekre képzett tanárok látták el. (ERDÉSZ, 1957: 693). Az 1951.évi 15. sz. a tankötelezettségről és az általános iskoláról szóló törvényerejű rendelet 14§ (2) pontja szerint a közoktatásügyi miniszter átmenetileg engedélyt adhat a szaktanítói vagy tanári képesítéssel nem rendelkezők – mint olvasható: működésére. Erre gyakorta sor kerülhetett.

fel” (Ábent, 1965: 263). Az 1976-ban kiadott Pedagógiai Lexikon is arról tudósít, hogy „1945-ben 8 évig tartó mindennapos iskolába járást tették kötelezővé” (Nagy, 1976: 61).

Ma a köztudatban az általános iskola létrejötte és a tankötelezettség idejének felemelése összekapcsolódott. Az elsőség vindikálásának a meghatározó mozzanata a szocialista berendezkedés legitimálásának lehetett a szempontja, amely az első évtizedben oly erős szükséglet volt, hogy a tényeken is át lehetett lépni,³⁴ ha az történetesen nacionalista, fajvédő, kormányzati politika terméke. Később, főként a hatvanas évek közepétől, amikor már elfogadható szinten kiépült az általános képzés rendszere, nem volt politikai jelentősége sem az igazságnak, sem a hazugságnak. Ezt is mindenki elfelejtette.

A Horthy-rendszer belső ellenzéke

Volt olyan középosztályi kör, különösen a harmincas évek közepétől, amelynek keresztény nemzeti oktatáspolitikai kurzus, Kornis Gyula: *Kultúra és politika* könyvében kifejtett ideológiájának (Jóború, 1972: 22-36) zsidóellenes voltát elfogadta, azonban a három részre osztott társadalom mindegyikének más és más képzési formát adott volna, és az oktatási tartalmat adó rendszert már nem, vagy csak részben támogatta.

A rendszerkritika szerint a kulturálisan szétszakadt társadalom a stabilitást veszélyezteti. A jó társadalomban – felfogásuk szerint – a népi és a magas kultúra egységet kell, hogy alkosson, s ezt a dinamikus és szerves kapcsolatot az iskolának, pontosabban a származástól független tehetségek kiemelkedését támogató iskolarendszernek kell kiépítenie.

Kiss Árpád szerint az az alapvető baj, hogy a magyar társadalom piramisa nem áll „feldönthetetlen biztonsággal népi alapon, hanem közepén megszakad, elveszíti lefelé szilárd-ságát... minden terhelésnél meginog, szomorúan jelezve a ... népi tartalék elhanyagoltságát és hozzáférhetetlenségét, egész magasabb kultúránk gyökértelenségét” (Kiss, 1943 25). E körben általánosnak mondható, hogy a figyelem fókuszában a magyar nép, a magyar falu, a magyar paraszt állt, amit a középosztállyal szembeni ellenszenv kísért. Az idea az egységes magyar nemzet megteremtése, amelynek eredményeképpen megszűnik a rétegek közötti szakadék és a lent és a fent között a kapcsolat organikus – ha úgy tetszik funkcionális lesz.

Anélkül, hogy a téma mélyebb kifejtésre vállalkoznék, itt csak utalni tudok a népi írók tevékenységére, a magyar népelettel hivatásszerűen foglalkozókra, többek között Györffy István szorgalmazta Magyarságtudományi Intézet tevékenységére. Csupán példaként hozom fel az Intézet kiadásában az *Űr és paraszt a magyar élet egységében* címet viselő 1941-ben kiadott konferencia-könyvet, amelynek szerzői közül többen az 1945-ös fordulat után a politikai élet aktív szereplői lettek. A könyv előszava szerint „valamennyi előadó megállapítja, hogy a magyar műveltség alsó és felső rétegei állandó körforgásban élnek; majd alulról érkezik a tápláló nedv, majd meg felülről a termékenyítő ösztönzés, sőt a két műveltség egységbe olvad, a magyar nemzeti műveltség nagy egységébe” (Eckhardt, 1941).

Mindebben az a fontos szemléleti elem, hogy egységes és általános a magyar nemzeti műveltség, azaz nem német és nem zsidó. A társadalomnak magyarnak kell lennie. Nos, ebből a nem-pedagógus szerzői körből négyen (Keresztury, Kodály, Mendöl, Ortutay) szerepelnek az 1945-ben az Országos Köznevelési Tanács által kiadott programadó *Demok-*

³⁴ Nem volt, aki cáfolhatott volna: a VKM vezetői és a tovább nem szolgáló tisztviselői, valamint az érintett kis számú gyerekek szülei és a tanítók gyenge szava nem is kapott nyilvánosságot.

rácia és Köznevelés kiadványban (Sík, 1945). Ugyanebben, az újrakezdést szimbolizáló 1945-ös kötetben jelent meg a háború előtti közéletben a magyar nép-paraszti tehetséget – a középosztály rovására – vezetői helyzetben szívesen látó, új műveltségismét ajánló: Kiss Árpád, Kovács Máté, Simon László,³⁵ Szombatfalvy Gyula, Veres Péter. Rajtuk kívül a kötetben olyanok is szerepelnek, akik a végleg elpusztult állam politikai ellenfelei, üldözöttei, mellőzöttei, később a szocialista berendezkedés vezetői voltak, mint a hazai vagy a Szovjetunióból érkezett kommunista Andics Erzsébet és Rudas László, valamint a magyarországi kriptó-kommunista Molnár Erik. Hirtelenjében azonos platformon találjuk az üldözötteket és egykori üldözőiket. Valamennyien az újrakezdés hívei voltak, noha másképp képzeltek el jövőt, aminek csupán az egyik eleme, hogy 1948 után a szerepek felcserélődtek: az üldözőkből üldözöttek lettek. Mindebből itt számunkra az a fontos, hogy láthassuk: a két korszak között a jobb oldalon volt személyi, ideológiai átrendeződés a pedagógia, a közoktatás területén.

A fajszeretet és a szocializmus

Az általános iskola létrejöttében meghatározó politikai és technikai szerepet játszó Kiss Árpád és Kovács Máté már a háború előtt az Országos Közoktatási Tanács tagjai voltak, pedagógiai felfogásuk akkor a magyarságvédelmi, nemzetnevelési alapon állt. Önálló magyar pedagógiát – nevelést szorgalmazott az 1944-45 előtti Kiss Árpád, olyat, amely nem idegen eredetű. Azt írja a *Magyarságtudomány és Nemzetnevelés* című – Kovács Mátéval közösen szerkesztett – kötetben: „Nevelésünk ... a maga egészében szerves folytatása az első világháború előtt kiépült, idegen minták szerint, idegen tanulságok felhasználásával alakított nagyszabású iskolarendszernek, melyben a nevelés intézményeit, a nevelési eljárások formális törvényeit, a tanterv szerkezetét nézve sok sajátosan magyar vagy magyarost nem igen találunk” (S.G. kiemelései) (Kiss, 1944: 49).

Kovács Máté ugyanezt állítja a politikai fordulat után, 1945-ben is. Szerinte a köznevelés „legszembetűnő hiánya és hibája, hogy nem egyetemes (S. G.), nem a magyarság egészét szolgálja, hanem a tanulók kiválasztásában csupán az értelmiségi utánpótlást, azaz a letűnt uralmi rendszer érdekeit³⁶... szolgálja. Ráadásul sok tekintetben idegen mintát követ” (S. G. kiemelése) (Kovács, 1945: 107). Ezt a gondolatot megismétli az Országos Köznevelési Tanács számára 1945-ben készült sokszorosított előterjesztésében is. Úgy látja a demokrácia első esztendejében, hogy meghaladott nevelőképzetből hiányzott a „magyar

³⁵ A szovjet csapatokat követték Budapest végéig felé a debreceni Ideiglenes kormány körül megjelent – mások nem lévén – a mérsékeltnek tekinthető nemzeti-fajvédő, művelt pedagógusok is, mint például szociáldemokratává vált Simon László, VKM államtitkára 1945-ben, aki a harmincas években még a debreceni zsidóvédő Árpád Bajtársi Egyesület alelnöke. Kovács Máté, az Árpád Bajtársi Egyesületben a bölcsészkar Turul szervezet vezére volt az 1928. októberi zsidóellenes atrocitások idején, de az 1930-as évek közepén már francia lektorként és tanársegédként dolgozott a karon, (KEREPESZKI, 2004: 149, 155, 163). Itt jegyzem meg, hogy az 1945 után kiadott Lexikonok életrajzi adatainak szerkesztési elvei közé tartozik az elhallgatás is.

³⁶ Kovács Máté világosan látja, hogy a szelekció alapja tudás és az ismeret. Az idézetben kipontozott részben arról ír, hogy a „tananyag és a módszer tekintetében... az egyoldalú értelemi, majd később a testi nevelést szolgálja” (Kovács, 1945: 107). Megjegyzem, hogy az 'egyoldalú értelemi nevelés' bírálata közös az erős antiintellektuális reformpedagógiai gondolattal. A bírálat politikai éle a gimnázium kultúrája és klientúrája ellen vág.

lelkület³⁷ korszerű színvonalon való tanulmányozása. A magyar lelkület sajátos igényeinek és törvényszerűségeinek nemismerése, népi kultúránk nevelő hatásának elhanyagolása, idegen, főként német minták másolgatása, az idegen, főként német kultúra nevelő hatásának túlzott szerephez juttatása...” (Kovács, 1983: 177-178)

Kiss Árpád és Kovács Máté szerkesztette, a háború vége előtti, *Magyarságtudomány és Nemzetnevelés*³⁸ című könyvben jelent meg a kor egyik számon tartott pszichológusának és neveléstudósának, Boda Istvánnak,³⁹ ekkor a kolozsvári egyetem neveléstanai tanszék-vezetőjének antiszemita cikke, *A magyar lélek alapformái és természetes fejlődéslehetőségei* címmel. (Boda, 1944: 21-45). Megítélése szerint „... hazánk földjén maradván is könnyen kimutatható pl. a magyar és a zsidó származású földbirtokosok pszichés másfélesége... A magam vizsgálatainak köréből nyilatkozhatom pl. az ügyvédi és bírói beállítódásformák bizonyos különbségeiről a magyar és a zsidó származású ügyvédeknel és bíráknál”⁴⁰ (U.o.: 29).

A magyarságvédelem apostola – Kiss Árpád szavai szerint – Karácsony Sándor, aki a háború után Révai József felkérésére maga is kiterjedt közéleti szerepet vállalt.⁴¹ „Tartozunk is a magyar nevelés példával buzdító apostolának, Karácsony Sándornak azzal, hogy a magyarságra törekvő nevelésnek legalább egy részét hozzá vezessük vissza. Egyik

³⁷ Az eredeti szöveget cenzúrázva jelentették meg 1983-ban „a kevésbé jelentős kérdésre vonatkozó részeket” elhagyták (SZELLE, 1983: 175). A szerkesztők pedig elmaszatolják jelentetükben a 'magyar lélek' eredeti jelentését. Szerintük mindez pusztán pszichikumot jelent (U.o.: 216).

³⁸ Haladó szelleműnek tekintete ezt a kiadvány Horváth Márton 1983-ban, homályba hagyva Kovács Máté hallatlan ideológiai rugalmasságát (HORVÁTH, 1983: 18).

³⁹ Boda István (Máramarosziget, 1894-1979) a budapesti tudományegyetemen magyar-francia szakos középiskolai tanári oklevelet (1917), majd bölcsészdoktori oklevelet szerzett (1929). Egyetemi magántanár a szegedi tudományegyetemen (1932). Középiskolai tanár Fiumében (1917-20), majd Budapesten a Kereskedelmi Akadémián (1920-39) tanított. A kassai Kereskedelmi Főiskola francia-olasz szakos tanár és a lélektani laboratórium vezetője (1939-44), majd a kolozsvári egyetemen a neveléstan tanszék-vezetője (1944). Ismét Bp.-en a Kereskedelmi Főisk. tanára (1945-50), 56 évesen nyugdíjaztatták, a közéletből kizsorították.

Jelentősen hozzájárult a Magyar Pedagógia Társaság megalapításához (1928), amelynek ügyvezető titkára (1928-36), alelnöke (1936-38), ügyvezető társelnöke (1938-41), majd ügyvezető elnöke (1942-44) volt. Kutatásokat végzett a személyiség-, valamint a neveléslélektan területén. Pszichológiát oktatott a Műszaki Egyetem Közgazdasági Karán. Tanulmányainak jelentős része az általa is szerk. Magyar Pszichológiai Szemlében jelent meg. – F. m. Lélektan és karakterológia (Bp., 1933); A személyiség szerkezete és kísérleti vizsgálata (Bp., 1939); A Magyar Pszichológiai Társaság Laboratóriuma ... (társszerzővel, Bp., 1932). <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/>
A neve a hetvenes években kiadott Pedagógiai lexikonban nem szerepel.

⁴⁰ Az idézet a következőképpen folytatódik: „Csak egyetlen érdekes ily különbséget említve: a magyar származású ügyvédek elvi és tárgyi alapú, az elv, a törvény érelmétől kiváltott felháborodásával szemben a zsidó származású ügyvédekben szinte kizárólag csak a személyi gyöngeségek, emberi hitványaságok miatti morális felháborodásokat találjuk: nálunk az elvet magát ért sérelem, a törvény objektív szellemének sérelme szinte soha nem váltja ki a felháborodás kitéréseit” (U.o.: 29).

⁴¹ 1945 áprilisától az Országos Köznevelési Tanács elnökségi tagja, a középiskolai szakosztály elnöke, a Magyar Népművelők Tudományos Társaságában a Pedagógiai Szakosztály elnöke. 1945 júniusában a Magyar Cserkészszövetség tiszteletbeli elnöke lesz, Sik Sándorral együtt. 1945. október 9-én a VKM rendelete alapján megalakul az Országos Szabadművelődési Tanács, melynek első elnöke szintén Karácsony Sándor. 1945. október 21.-én a Magyar Evangéliumi Keresztény Diákszövetség (MEKDSz) újra elnökévé választja.

1946. augusztus 22-én megalakul a Magyar Cserkészfiúk Szövetsége, amelynek elnöke természetesen Karácsony Sándor. 1946 szeptemberétől a debreceni tudományegyetem Tanárképző és Tanárvizsgáló Bizottságának elnöke. 1946. október 12-én a Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség (MADISZ) elnökévé választják. 1947-től 1948-ig főszerkesztője az Országos Szabadművelődési Tanács kiadásában a paraszti életforma hagyományainak ápolását végző Új Szántás című, havonként megjelenő folyóiratnak.

legutóbbi meghatározása a következő: 'Nevelésünk tartalma annyiban új, amennyiben magyar. Mennél magyarabb, annál újabb — írja. Azt, hogy mi a magyar, szó szerint nem is tudjuk, legfeljebb sejtjük. Ezért nevelésünk tartalma magyarsága egészen újkeletű, modern követelmény'" (Kiss–Kovács, 1944: 52). A nacionalizmusra épülő neveléstudomány, mint a modernség jegye, igencsak hatékony ideológia lehetett.

A nemzetnevelés eleme a parasztok mobilitásának bürokratikus támogatása. A Magyar Néprajzi Társaság Társadalomtudományi Szakosztályának,⁴²Társadalomtudomány nevű folyóiratában Szombatfalvy György, a Társaság ügyvezető elnöke, s e mellett VKM tisztviselője – majd a háború után az általános iskola területén a VKM tanügyi főtanácsosa – kimutatta, hogy a magyar vezetőréteg előképzésében meghatározó szerepet játszó gimnáziumok nem merítenek a paraszti rétegből. Minthogy a gimnáziumok városokban működnek, a távolabb lakók nem érhetik el. Az iskolától messzi helyeken ezer kereső közül átlag csak heten gimnazisták, addig Budapesten és környékén, valamint a városokban általában négyszer, ötször annyian vannak. Mindennek következtében jelentős előnyt élvez a városi hivatalnoki polgári réteg az „östermelő réteggel szemben" (Szombatfalvy, 1941).⁴³

A kormány 1941-ben Állami Tehetségvédelmi Alapot létesített Szombatfalvy György kezdeményezésére (Martinkó 2006). A VKM 57436/1941. sz. rendelete a miniszter irányítása alatt álló gimnáziumi tanulók szüleit különböző, a Horthy Miklós Ösztöndíj-alapra befolyó járulékok fizetésére kötelezte „a tehetséges falusi szegény tanulók gimnáziumi tanulásának előmozdítására," és ugyanennek a logikának alapján emelték fel a polgári iskolai tandíjat is (Pornói, 2011:125). A szegény tanulók továbbtanulásának finanszírozását technikailag a középosztály terhére, a tandíjak emelésével tervezték megoldani.⁴⁴ A középosztály ellenesség ugyanaz, mint a nyolc osztályos általános iskola létrehozásánál – de a léptéke távolról sem akkora.

A magyar tehetség kibontakoztatása előtt meredő faji akadályok lebontása is a pedagógiai gondolkodás és politika eleme. Hóman miniszteri hatáskörben rendelte el a hat százalékos zsidó-kvóta alkalmazását a középiskolák első évfolyamára történő felvételeknél 1939-ben. Abban a négy budapesti közösségi középiskolában, ahová zsidók nagyobb arányú felvételét engedélyezte, az iskola épületében egyfajta gettót állítatott fel: előírta a zsidó és nem zsidó tanulók térbeni elkülönítését (Ungváry, 2016), egy osztályba nem járhattak. E politika irányából semmit se vesz el, hogy a jogszabályt „nem hajtották szigorúan végre," (Ujváry, 2016: 57).

Tudjuk, hogy ennek a politikának az egyik nagyhatású ideológusa Németh László volt. A *Társadalomtudomány* című lap Figyelő rovatában 1939-ben Szombatfalvy György

⁴² Imre Sándor 1941-1944 között az elnöke.

⁴³ A munkaszolgálatosként elpusztult baloldali Földes Ferenc voltaképpen ugyanazt a társadalmi ténytet mutatta be, ugyanabban az évben (1941) mint a jobboldali Szombatfalvy, csak hogy ebből nem faji-szociális, hanem osztály alapú következtetéseket von le. Földes kimutatja, hogy a szegényparasztság aránya a népességben 35%, a középiskolai diákság körében 1,3 %. Ugyanezek az arányok a munkásság esetében 21,4 és 3,8. A birtokos osztály aránya a népességben 16,8, a középiskolában 12,2 és a polgárságé: 26,8 és 82,7% (FÖLDES, 1941:38). Tudatos emlékezet-politika, hogy a szocializmus évei alatt csak Földes neve hangzott el.

⁴⁴ A tandíjmelés – szolidaritás ide, vagy oda – népszerűtlen volt a gyermekeiket a polgári iskolába és a gimnáziumba iskoláztató szülők körében. A tandíjak eltörlésének kommunizták (1945 utáni) általi követelését nyilván mindegyik társadalmi réteg örömmel fogadta. Szavazatszerzés szempontjából általában jó taktika a család költségeinek állami átvállalása, illetve ígérete, a hatalommegragadás szempontból közömbös, hogy az országnak a vesztes háborút követően milyen a pénzügyi helyzete.

dicsérő sorokat írt Németh László *Kisebbségben* című művéről. Szerinte Németh ebben a könyvében adja meg a választ a disszimiláció kérdésére. „Nincs még egy foltja Európának – idézi Szombatfalvy – melyen fajszeretet és szocializmus ennyire egy, mint nálunk, ahol a szegénységnek a négyötöde a magyar és az elnyomóknak négyötöde nem az⁴⁵” (S. G. kiemelése) (1939: 105). Az elnyomók és az elnyomottak helyzetét a faj mássága okozza a harmadik utas ideológia és pedagógia magyarázata szerint, s innen nem kell nagy ugrás, hogy a kommunista társadalom-magyarázatban a kizsákmányoló uralkodó osztályban is az idegent találja majd meg a népszerű logika, akinek a pusztulását, kitelepítését, vagyonnának elrablását, vagy államosítását nem is bánja.

A fajszeretet és a szocializmus eszménye Kiss Árpádtól sem idegen, mintája Hitler. Helyeslően idézi a Führert: „az a nép... amelyiknek egyik fele nyomorúságos és gondoktól gyötört, vagy éppen elsatnyult, olyan rossz benyomást kelt, hogy láttára senki se érezhet büszkeséget” (Kiss, 1943: 24). És itt következik a német nemzetiszocialista ideológiával való azonosulás: „... ez az ítélet senkiben sem kelthet mélyebb gondolatokat, mint bennünk, magyarokban” (Uo.). Az elismerés mellett azonban ott van a németektől – a nemzetiszocializmustól – távolságot tartó félelem is. Noha a német nevelés számtalan kezdeményezést sugallt már – mondja – a hatalmas nép szomszédságában a magyarságnak is, éppen ezért „létének magyar vonásait mindig (Tehát 1941-ben is. S. G.) félténie kellett” (Uo.: 59).

Kiss Árpád antiszemitizmusának és a németellenességének oka a magyarság térvészése, a parasztság megromlásának a magyarázatát bennük látja, s erre történeti-szociológiai magyarázatot kínál. A „XIX. század második felében gazdaságilag hirtelen fellendült országunk...jövédelmző foglalkozásait a zsidóság és az élelmesebb elmagyarosodott nemzetiségek [véltetően a németek, S. G.] már régen megszállták, mikor a növekvő létszámú magyarság elhelyezkedést próbált találni.” (Kiss, 1943. 28) „A friss vér, az egészségesen tisztító levegő romlott meg a beszívárgás ideje alatt: az alul oly szépen virágzó erények adtak helyet egy mohó vágynak, hogy a legrövidebb idő alatt bekövetkezzék az uralmon lévőkhöz való teljes hasonlóság...”) (Uo.). A szép metaforák fejezik ki a bevándorlók okozta veszedelmet. Az idegenellenesség a fajvédelem ideológiájának jellegzetes eleme.

Az idegenellenességéből azonban következett a teljes és tökéletes faji tisztaság megteremtésének szándéka, Kiss kételkedik abban, hogy hasznos volna, ha a „vezető fajnak”, a magyarnak előjogai lennének a „közösségi élet minden területén” (Uo.77). Ha jól értem: gazdasági vonzatait nem számítva, nem fenntartás nélküli híve sem a zsidótörvényeknek, sem a németek majdani kitelepítésének.

⁴⁵ Emblematis, hogy a nyolcvanas évek oktatáspolitikai fordulata hozza létre a politikai skála két szélső pontját a Németh Lászlóról elnevezett nyolc osztályos gimnáziumot (Hoffman Rózsa) és az Alternatív Közgazdasági Politechnikumot (Horn György).

A kor totalitárius és autoriter államaiban általános felfogás szerint (többek között Hitler,⁴⁶ Hóman⁴⁷) a jó állam alapja a származástól, a családi körülményektől függetlenül megszerezhető 'megfelelő' tudás és a természet adta 'jó' képesség. A biológiai adottságként felfogott 'felismert tehetség' az alapja és feltétele annak, hogy a legalacsonyabb társadalmi rétegből a legmagasabbra lehessen jutni.

A tehetségkeresés, képzés, elsősorban az elnyomott parasztok számára nyújtja a felemelkedés lehetőségét, azoknak, akik a faj – legyen az német, magyar vagy e nézetrendszer szerint bármelyik államé – ősi tulajdonságait a legtisztábban megőrizték. A tehetségmentő politika megvalósítására lehetőség nyílt a zsidó törvények és az ország határainak átrajzolása után, ahogy olvashatjuk a Protestáns Tanügyi Szemlében, „mert nemcsak jeles közigazgatási emberek képzésére van szükség, hanem a zsidó törvények folytán elhagyott, és még gazdátlanul váló helyek benépesítésére is” (Csanády 1940: 241).

Kiss Árpád nem híve a negyvenes évekbeli oktatási rendszer logikájának, alighanem szakmai-technikai tekintetben közelebb állt a két évvel később bevezetett az általános iskola kínálta megoldáshoz, amelynek létrehozásában neki is, Kovács Máténak is tetemes szerepe volt. Úgy látja, hogy a vezérelvet szolgáló szelekciónak, azaz a kiválasztásnak a „tanuló szempontjából... a végérvényesen elutasító döntésnek a mainál későbbre való halasztása,„ fontos, mert „... a tanuló tizedik évében felnyíló legyező – amely inentől kezdve külön ágakban halad – idő előtt vezetheti a tanulókat egyik vagy a másik irányba” (Uo. 33). Ez a bíráló nyilvánvalóan érinti a 8 osztályos népiskola koncepcióját is.

A harmincas évei közepe felé járó szerző az iskolák szervezete és szelleme egységesítésének – azaz tanügyigazgatásnak – az uralmát, fontosságát hangsúlyozza, mindazért, mert ilyen berendezkedés mellett az „az iskolában folyó nevelés biztosíthatja helyes kiválasztás után a felhozott értékek megmaradását” (Uo. 33). A technikai-szakmai tekintetben 1945 után valóra válhattak szavai: a centralizáció, a magasabb életkorra tolódó formális szelekció megvalósult, azonban a „helyes kiválasztás” és a „felhozott értékek” tartamajelentése a felfogásával ellentétes értelmezést kapott az osztályharchoz kötött elitcsere éveiben.

⁴⁶ „A népi állam feladata lesz, hogy a közoktatás útján gondoskodjék a meglévő szellemi vezetőrétegnek az alulról jövő vérfrissítés útján történő állandó megújulásáról. [...] Az államnak kötelessége az, hogy a néptársak körében a legnagyobb gondossággal és pontosággal kiválassza és a köz szolgálatába állítsa a természet által láthatólag a legnagyobb tehetséggel megáldott emberanyagot.” „Mint hogy az ésszerűen berendezett államban arra kell törekedni, hogy minden egyes embert tehetségének megfelelő pozícióba juttassanak, vagyis másként kifejezve, hogy az embereket a tehetségüknek megfelelő munkára képezzék ki, azt kell szem előtt tartanunk, hogy tehetséget nem lehet elsajátítani, hanem azzal születni kell, (S.G. kiemelése) mert az a természet ajándéka, és nem az embernek a megszoigált jutalma.” (Hitler: i.n.).

⁴⁷ Hitler előbbi gondolatait ismétli Hóman Bálint: „Korunk egyik szomorú jelensége az, hogy a nemzet életében a vezetésre hivatott tehetségek gyakorta elvesznek a közösség számára s helyüket erkölcs és tudás tekintetében kisebb értékű elemek foglalják el... A közszolgálatban avagy a magángazdasági életben hasznos munkát végző emberek... oly vezető szerepre vágnak, aminőnek a betöltésére tehetségük iránya, képességük terjedelme és műveltségük minősége miatt teljességgel alkalmatlanok... Másfelől pedig nagyképességű, magasműveltségű, vezetésre hivatott kiváló egyéniségek... fosztják meg a nemzeti közösséget szellemiségük gyümölcseitől (Idézi Kiss ÁRPÁD. Hóman Bálint A Magyar Közigazgatás 1942 májusi számában megjelent cikkéből. (Kiss, 1943 49.o) Ebben az ideológiai térben értelmezte Kiss Árpád 1940-ben a majdani vezetők nevelés és kiválasztásának pedagógiai problematikája (Kiss, 1940).

Fajszeretet és demokrácia

A két háború között időszakban a nemzetnevelés politikai programjával sokan azonosultak a pedagógia vezető képviselői közül. Szemükben a felnövekvő generációk és a később felnőttek hazafias nevelése stratégiai jelentőségű volt, amelyhez képest az oktatást – racionalitáson alapuló ismeretet, azaz önmagában a tudást, amely jellegéből adódóan kozmopolita természetű – másodrendűnek tartották. Voltaképpen Gömbös és Hóman oktatás-politikáját⁴⁸ vitték át pedagógiai területére.⁴⁹ Gömbös és Hóman közös álláspontja szerint a nemzeti egység megteremtéséhez az út a nemzetnevelésen keresztül vezet. Aminek célja a nemzeti öntudat kialakítása, a kötelességteljesítés a társadalommal, a nemzettel, az állammal szemben; engedelmesség az állam vezetői felé, felelősségvállalás a nemzet sorsának jobbra fordításában (*Devényi*, 2012:28-29). A nemzetnevelési koncepció hatására már a háború vége előtt többször is megakarták változtatni az Országos Közoktatási Tanács nevét, amelyet akkor nem, de 1945 után sikerült elérni. Ekkor született az Országos Köznevelési Tanács,⁵⁰ amelyben a nemzetnevelés új tartalmat kapott.

Ahogy Veres Péter kifejtette, a teendő a régi rendszer lebontása mellett „demokráciára nevelni és magyarságra nevelni” (*Veres*: 1945:7). A magyarság jelentése megváltozott. A háború után – amikor Európa szerte etnikai tisztogatás folyt – Magyarországból éppen a németek és szlovákok ki-, Szlovákiából és Romániából a magyarok betelepítése zajlott – a demokratikus magyarság felnevelése lesz az új nevelési eszmény, amely abban különbözik a korábbi időszak felfogásától, hogy a magyarságot nem fajbiológiai, fajpszichológiai tudományos tételekből, hanem a magyar gyerekek – pedológiai indíttatásból –, ösztönös viselkedéséből vezeti le. (*Sáska*, 2011)

Az Országos Köznevelési Tanács az 1945/46-os tanévre kiadott Kiegészítő utasításában olvasható,⁵¹ „*minthogy magyarságunk törvényei, emberségünk sajátosan magyar jegyei még nem teljességükben ismertek, használják fel a nevelők⁵² a rájuk bízott ifjúság spontán és gátlásnélküli (S. G. kiemelése) megnyilatkozásait,⁵³ azoknak a finom megkülönböztetéseknek a rögzítésére, amelyek a magyar lélekre szabott nevelés lassú megvalósulása érdekében szükségesek*” (OKNT, 1945: 9.1).

⁴⁸ 1928-ban az olasz Gentile szerint a fasiszta nevelés nem egyéb, mint nemzeti nevelés (MESTER, 1936: 186.)

⁴⁹ Nem mindenki. Az idős Imre Sándor 1942-ben mondja, hogy „*nemzetnevelésről tömérdeket beszélnek, de akinek ez igazán benső ügye, az meglehetősen aggodalommal figyeli az e szóval jelölt sokféleséget; az összevissza szóhasználat zavarossá teszi az eredetileg [Széchenyi vagy éppen 1912-ben Nemzetnevelés könyvében kifejtett] egészen világos gondolatot*” (Idézi DEVÉNYI, 2012:33).

⁵⁰ Valószínűleg fogalmuk sem volt azoknak, akik az 1993-ban elfogadott Közoktatási törvényben felállították az Országos Köznevelési Tanácsot, hogy ezzel a névvel a magyar fajvédő, szocialista örökséget is a nyakukba kapták. Az emlékeztörténet szerint az OKNT 1945 és 1948 közötti demokratikus képe maradt fenn, amely nem tartalmazta a politikai-ideológiai átmenet jó néhány szereplőjének háború előtti szerepét, s akiket a Magyar Kommunista Párt útítárásként kezelte.

⁵¹ Vélhetően Kovács Máté szövegezése. Meglehetősen nagy a tartalmi átfedés Kovács kézírata (Kovács 1945) és az OKNT utasítása között.

⁵² A tanárképzés területére most nem léphetek, közelebről lásd (DONÁTH, 2008).

⁵³ Ismereteim szerint a fajvédő nemzetnevelő oldalról ez az első 1945 utáni hivatalos pedológiát támogató dokumentum. Megvizsgálandó, hogy az 1950-ben indított pedológia elleni kampány célpontjai között szerepeltek e jobboldalról érkezett gyermekbarátok.

Az éppen zajló fajtisztságot eredményező etnikai tisztogatás – a németek kitelepítése⁵⁴ – feltehetőleg oszlatta a magyar lélek nevelésének hatékonysága feletti aggodalmak egy részét.

A fajszeretet-demokrácia és a gyermektanulmányozás

A magyar lélekre szabott nevelés gondolta ugyanazon az alapon állt, mint húsz évvel korábban a tanítói képzettségű, volt kormányfő – Huszár Károly. A Magyar Gyermektanulmányi Társaság és Gyakorlati Lélektani Társaság 1926-ben által szervezett gyermekrajzok kiállításának megnyitó beszédében a gyermekrajzok láttán arról beszélt, hogy a „magyar őserő feltörése és felcsillogása tűnik itt élénk. Ami előttünk áll, bizonyítéka annak, hogy a magyar élet gyökértalajában (S. G. kiemelése) egészséges energiák szunnyadnak, s igyekeznek felkészülni, hogy a múltban megszerzett kulturális erőt a jövőnknek átadhassák” (idézi Ozorai–Bálint, 1927. 17. o.).

Ugyanezen a biológiai eredetű, természet alapú gondolat talaján áll Nagy László is, aki szakmásvá mondja: „Tehetség az összes biológiai és pszichológiai erők (S. G. kiemelése) magasabb fejlettségi foka és alkotásokra törekvő iránya.” (Nagy, 1930. 81. o.). Huszár nemzeti, faji mozzanatot lát a gyermeki rajzokban, Nagy a természeti adottságok kibontakoztatását. A két álláspont eszmei alapja ugyanaz.

A magyar gyermek egyediségének empirikus bizonyítékait többek között Ballai Károly, a Gyermektanulmányi Múzeum igazgatója is feltárta. 1929-ben kiadott könyvében a magyar faj gyermekeinek koponya méretei alapján vont le következtetéseket (Ballai, 1929). Pozitivistá munkájában az ötödik fejezetben például a magyar és az idegen gyermek megkülönböztető jegyeiről értekezett.

A gyermektanulmányozásnak azonban van a faji szempontokat mellőző ága is, amelynek képviselői a gyermekben a jövő, az osztály nélküli társadalom fiatal tagját látják. Noha mindkét irányzat képviselői a társadalom megjavítása érdekében tanulmányozná a gyermekeket, azonban a felnőttek világára vonatkozó céljaik, a 'jó' társadalomról alkotott ideológiájuk gyökeresen eltérnek egymástól. Közös bennük az alakítható 'gyermek', pontosabban a gyermekben rejlő politikai potenciál felismerése.⁵⁵

Az oktatáspolitikai közbeszédben 1945-ben találkozott a Mérei Ferenc képviselte gyermektanulmányi szemlélet és a fajvédelemi alapú alkalmazott pszichológia.

Visszatekintve úgy tűnik, hogy a Horthy rendszer autoriter rendjét elfogadó és a totalitárius rend felé igyekvő pedagógusok és pszichológusok együttműködésének közös vonása a polgári liberális demokrácia iránti mérsékelt vonzódás.

Hogyan? Miért?

Randolph L. Braham szerint tudatos kommunista politika hozta létre ezt a különös frygyet. „Kommunistákat és szövetségeseiket...az államhatalom megszerzését célzó politikai küzdelem foglalta el. Hogy az antiszemitizmus által változatlanul áthatott keresztény emberek ...támogatását megszerezzék (S. G. kiemelése), a baloldali vezetők az elsők között

⁵⁴ Ld. a 3820/1945. ME. r. a német lakosság kategorizálásáról és e csoportok elleni intézkedésekről (júl. 1.), valamint 12.330/1945. ME. r. a németek kitelepítéséről (dec. 29.).

⁵⁵ A világnézeti értékháttér ki nem fejtése, a politikai célok eltitkolása adja meg a szakmai alap kereteit.

alkalmazták az 'általánosítás' módszerét, és intéztek támadást a holokauszt ténye és egyedisége ellen" (Braham, 2015: 229).

Ez a magyarországi politika sem helyi innováció, Sztálin irányította taktikát valamennyi kommunista párt követte (Applebaum, 2014).

Rákosi Mátyás 1945-ben és 1946-ban éppen ezért aggasztotta, hogy az antifasiszta perek „túlságosan is (S.G. kiemelése) azokra összpontosulnak, akik valamit műveltek a zsidókkal” (Applebaum, 2014:174-175). Rákosi nem véletlenül fűszerezte parlamenti beszédét antiszemita megjegyzésekkel (Uo.), nyilván azon okból, amire Braham rámutatott.

A kommunisták szövetsége e tekintetben a nemzeti-faji, népi talajon álló írókat és értelmiségieket összefogó Nemzeti Parasztpárt volt. Pontosabban Darvas József, a későbbi miniszter, nevével jellemezhető vonal volt együttműködésre hajlamos (Standeisky, 2007, Papp, 2012). Szabó Miklós szerint tőlük ered a nemzeti színű szocializmus gyakorlata (Szabó, 2014).

1958-ból visszatekintve, az MSZMP Kulturális munkaközössége helyeselte, hogy 1945 őszén az MKP „nem élezte ki az ideológiai ellentéteket, sőt megvédte a „népi” írókat a szociáldemokrata jobboldal és a polgári demokraták oldaláról jövő támadásokkal szemben (Zsolt, Faragó László⁵⁶ stb.) vonalával, általában a „Haladás”⁵⁷ vonalával szemben” (Vass-Ságvári, 1973a: 224). Ez a taktika vélhetően érvényesült a nemzetnevelők esetében is.

Azt már tudjuk, hogy a magyarországi jobb és a baloldal szövetsége az 1948-as kommunista hatalomátvételig tartott, amikor a baloldal felszámolt minden korábbi szövetséget és valamennyi kooperáción alapuló intézményt.⁵⁸ Az is ismert, hogy 1950-ig kizárták a közéletből, a tanügyigazgatásból – néhány kivétellel – mindazokat, akik az 1945 előtti években a fajvédő politika népbárát hívei és pedagógiai képviselői voltak, s akarva-akaratlanul hozzájárultak a kommunista oktatáspolitikai sikeréhez, benne az egységes nyolcosztályos általános iskola bevezetésével, a szabadoktatás kiépítésével. Ugyanerre a sorsa jutottak a nyugat-orientált kommunisták is. (Az ismertebbek Kiss Árpád, Karácsony Sándor, Mérei Ferenc.)

Történetük a későbbi években előbb tabusodott, talán éppen ez is kellett néhányuk későbbi rehabilitációjához, amely a rendszerváltás után glorifikációba torkollott.⁵⁹ Ehhez az is kellett, hogy a 1945 után a fajvédő pedagógusok a nacionalizmusukból teljesen kihagyták a fajvédő szólamot, így nem volt nehéz a Moszkva felé forduló kommunista pedagógia politikai alternatívájaként megjelenni és ebben a formában továbbélni az emlékezetben. Már az Országos Neveléstudományi Intézetben dolgozó Faragó László és Kiss Árpád *Az új nevelés kérdései* közös könyvének címében (Faragó–Kiss, 1949) az 'új' jelentése eltér az oktatáspolitikai kommunista irányvonalától, kettőjük, valamint Mérei pedológiai elhajlása nem is maradt büntetlenül. Az MDP KV 1950-es párthatározat kijelentette, hogy „burzsoá pedagógia melegágya” és az ellenséges tevékenység egyik góca éppen az Országos Neveléstudományi Intézet (Knausz, 1986, 1994: 46).

⁵⁶ Az idézetben szereplő szociáldemokrata Faragó László, nem azonos a hasonló nevű pedagógus és szakpolitikussal, aki a Magyar Kommunista párt tagja volt.

⁵⁷ A Magyar Radikális Párt (Csécsy Imre, Zsolt Béla) hetilapja 1945 és 1949 között.

⁵⁸ A politikai jellegű Országos Köznevelési Tanács helyébe a szakmai Országos Neveléstudományi Intézet lépett, amelynek vezetője Mérei Ferenc, a Didaktikai osztály élére Kiss Árpád került.

⁵⁹ Többek között: Báthory Zoltán szerint Kiss Árpád (1907-1979) a hazai progresszív pedagógia egyik jeles képviselője (BÁTHORY, 2007).

Velük együtt mindenkit eltávolították – többek között korai nyugdíjaztatással⁶⁰ – a felsőoktatásból, a Magyar Tudományos Akadémiából. Azokat is, akik bár távol tartották magukat a szakma-politikai közélettől, azonban nézeteiket a marxizmussal ellenségesnek és ezért károsnak tekintették. Prohászka Lajos nevével jellemezhető ez a csoport. Helyüket az új rendszer feltétlen és – fiatal – hívei⁶¹ foglalták el, akik tudatosán, vagy helyzetükből fakadóan automatikusan a feledésbe küldték elődeiket (*Németh–Biró–Garai*, 2016, *Sáska*, 2015).

Még két dolog miatt felejtették el a paraszt-gyerek párti, nemzeti fajvédő pedagógusok tetteit. Az egyik, a jól ismert 'összemosás' politikájának következménye. Valamennyi 1945 utáni nem-kommunista irányzatot és tagjait összességében – korábbi nézeteiktől és tetteiktől függetlenül – 'polgári humanistának', azaz nem-kommunistaként, marxistaként kezelték. Hozzájuk csapták még a kiátkozott meggyőződéses baloldali gondolkodásúakat is. Így többek között egy kalap alá került Szentgyörgyi Albert, Szombatfalvy György, Várkonyi Hildebrand, Prohászka Lajos, Mérei Ferenc, a reformpedagógus-protestáns lelkész Nánay Béla, a katolikus pap Árpás Ferenc, és a pécsi Barankay Lajos, az 1944-ben kiadott *A népi gondolat művelődésünkben a nemzet ébredéséig* című könyv szerzője is, ahogyan a kor vezető pedagógiai ideológusa, Szarka József az erkölcsi nevelés elméletének⁶² fejlődése kapcsán írt tanulmányából kiderül. (*Szarka*, 1962: 8-30).⁶³

A másik ok az, hogy az ötvenes évektől nyilvánossághoz sohasem jutottak a Magyarországon maradtak. Innentől számolva csak a baloldal megosztottsága, Kádár 1957-ben meghirdetett 'dogmatikus' (rákosista) és 'revizionista' (Nagy Imre-i) (*Vass–Ságvári*, 1973b:33) politika együttes elutasítása volt a politika fő témája.⁶⁴

Végezetül

Az ötvenes évek közepére-végére végképp megsemmisült az a háború előtti faji szempontok szerint érvelő, szociálisan érzékeny jobboldali (oktatáspolitikát, pedagógiát) képviselő csoport, amelyik az autoriter Horthy-rendszer keretei között népbarátként, akár a középosztály ellenére, a parasztság iskoláztatásának ügyét képviselte. Szerepüket majd a hatvanas években az anti-sztálinista, mélyen egyenlőségelvű urbánus baloldal veszi át, számon kérve a szocialista államon a munkások és a parasztlétszámok iskolázottságban mutatkozó hátrányát, a növekvő társadalmi különbségeket.

Kádár János lassú megbékélési politikát folytatott a kommunista rendszer első évtizedében az osztályharcban megsértett-megkínzott középosztály kiengesztelésére a származás nyilvántartásának eltörlésével, a tagozatok, (szakszerűen: a speciális tantervű osztályok) megnyitásával, a fakultáció bevezetésével, a tanulmányi teljesítményre épülő

⁶⁰ Karácsony nyugdíját később meg is vonták, vélhetően másokét is az osztályharc fokozódásának éveiben.

⁶¹ Többek között Ágoston György, Nagy Sándor, Szarka József.

⁶² Az erkölcsi nevelés Szarka értelmezésében azonos a kommunista világnézet kialakításával.

⁶³ A jobboldali nacionalista, nemzeti fajvédők, valamint a 'hazai' és Nyugat orientált kommunisták diszkreditálása után a „nemzeti” szó használatát felváltotta a 'bazafias' kifejezés, amelyből ki lehetett zárni, mint ellenséget, az előbbi két csoportba soroltakat.

⁶⁴ Az 1950. március 29-től a Központi Vezetőség határozata nem szerepelt Ágoston György és tanítványa, Gácsér József lektorálta 1980-ban kiadott közoktatás és művelődéspolitikai dokumentumgyűjteményében (KONCZ–SZABÓ : 1980.) Tehát sztálinista-szocialista oktatáspolitikai már nem érvényes 1980-ban, erről nem is kell tudniuk a tanárképzésben részt vevő egyetemi és főiskolai hallgatónak.

közép-, és felsőfokú felvételi rendszer reneszánszával. Addig-addig, míg a korszak legvégén már mindent odaadtak, amit korábban, az egyenlőség érdekében elvettek, a hat-, és a nyolc osztályos gimnáziumoktól az alternatív pedagógiáig. Minden hatalomgyakorlási eszközt eldobtak, a tanfelügyelettől, az igazgatók kinevezési jogáig.

Mindegyik döntést a szocialista demokrácia térnyeréseként tállalták, amelyek valójában a szovjet típusú szocializmus elhúzódó és elmélyülő agóniájának a jelei voltak: az egyenlőség növekedett, azonban a polgári demokratikus szabadságjogok gyakorlását a Szovjetunió összeomlásáig továbbra is az állami, a párt igazgatás és a belügyi ellenőrzés tette lehetővé.

Mindez azonban már egy másik, a rendszerváltás utáni, a polgári demokrácia éveire is kiható történet, amelyben eljött a szabadság, és vele nőtt az egyenlőség is. A régi fajta nemzeti faji alapra építkező antiszemita politikusok noha megjelentek (Szabó, 1995), azonban hozzájuk kötődő nemzetnevelő pedagógus-politikusok talán nem is voltak.

Új korszakot nyitott az 1993-as, a Közoktatásról szóló LXXIX. törvényt 2011-ben felváltó Nemzeti Köznevelési Törvény, amely már a nevében is legitimálta a háború előtti, valamint a közvetlenül a háború utáni évek nemzetnevelés pedagógiáját és vele együtt a kudarcos oktatáspolitikát.

* * *

Itt köszönöm meg, Baska Gabriella, Donáth Péter, Csákó Mihály, Kovács András, Laki Mihály, Lukács Péter, Nagy Péter Tibor, Polónyi István, Setényi János, valamint Szabó Zoltán András észrevételeit és javaslatait, nélkülük az olvasó sokkal nehezebben boldogult volna e szöveggel.

IRODALOM

ÁBENT F. és a Pedagógiai Tudományos Intézet munkaközössége (1965) *A Magyar Népköztársaság közoktatásügye*: In: Ábent Ferenc (szerk.) *Országos Pedagógiai Intézet: A közoktatásügy Európa szocialista országaiban*. Tankönyvkiadó, Budapest. A magyar nyelvű kiadás szerkesztője: Ábent Ferenc. Az eredeti kiadás: *Das Schulwesen in der sozialistischen Länder In Europa*. Volk and Wissen Volkseigener Verlag, Berlin. 1962.

APPLEBAUM, A. (2014) *Vasfüggöny Kelet-Európa megtörése 1944-1956* Európa, Budapest.

ARSZENYEV, A. M. (1965) *A szocialista és kommunista nevelés alapvonásai*. In: Ábent Ferenc (szerk.) *Országos Pedagógiai*

Intézet: A közoktatásügy Európa szocialista országaiban. Tankönyvkiadó, Budapest. pp. 11-46.

BALLAI K. (1929) *A magyar gyermek. Eredeti mérések és lélektani adatok alapján*. Magyar Gyermektanulmányi Társaság, Budapest.

BALOGH S. (vál. és szerk.) (1980) *Földet, köztársaságot, állami iskolát! Viták a Magyar parlamentben 1944-1948*. Gondolat, Budapest.

BASSOLA Z. (1998) *Ki voltam... Egy kultuszminisztériumi államtitkár vallomása*. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest.

BÁTHORY Z. (2007) *Kiss Árpád társadalompedagógiája. Neveléstörténet No. 1-2*.

- BODA I. (1944) A magyar lélek alapformái és természetes fejlődéslehetőségei. In: Kiss Árpád és Kovács Máté (szerk.): *Magyarságtudomány és nemzetnevelés*. Debreceni könyvek kiadása, 1944. Nyomatott Nagy Károly grafikai műintézetében, Debrecenben pp. 21-45. http://mtdaportal.extra.hu/books/magyarsagtudomany_es_nemzetnevelés.pdf
- BRAHAM, R. L. (2015) Magyarország: hadjárat a holokauszt történelmi emlékezete ellen, In: Braham, Randolph L-Kovács András szerk. (2015) *A holokauszt Magyarországon hetven év múltán*. Múlt és Jövő Alapítvány, Budapest. pp. 229-278.
- CSAKAROV, N., VASZILJEV, H., HRUSZSZANOV, G., JANEV, SZ. & PAVLOV, I. (1965) A Bolgár Népköztársaság közoktatásügye, In: Ábent Ferenc (szerk.) Országos Pedagógiai Intézet: *A közoktatásügy Európa szocialista országában*. Tankönyvkiadó, Budapest. pp. 47-110.
- CSANÁDY S. (1940) A Kirtűnök Iskolája. *Protestáns Tanügyi Szemle* vol. 14. No. 9. pp. 237-241.
- DANCS I. (összeáll.) (1979) *Dokumentumok a magyar közoktatás reformjáról / 1945-1948*. Kossuth, Budapest.
- DÉVÉNYI A. (2012) A nemzetnevelés szerepe Gömbös Gyula és Hóman Bálint politikájában. *Képzés és Gyakorlat* vol. 10. No.3-4. pp. 22-35.
- DONÁTH P. (2008) *Oktatáspolitikai és tanítóképzés Magyarországon 1945-1960*. Trezor Kiadó, Budapest.
- DONÁTH P. (2015) Tanítói, tanári viták, A magyarországi tanítók társadalmi küldetéséről, helyzetük javításáról, a tanítóképzés korszerűsítéséről, felsőfokúvá tételéről 1890–1905 In: *Filozófia – művelődés – történet 2015*. A Budapesti Tanítóképző Főiskola Tudományos Közleményei című kiadványsorozat folytatása, pp. 256-259.
- DYMA, M. & KOZJAR, J. (1965) A Csehszlovák Szocialista Köztársaság közoktatásügye. In: Ábent Ferenc (szerk.) Országos Pedagógiai Intézet: *A közoktatásügy Európa szocialista országában*. Tankönyvkiadó, Budapest. pp. 111- 182.
- ECKHARDT S. (szerk.) (1941) *Úr és paraszt a magyar élet egységében*. Budapesti Kir. Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Karának Magyarságtudományi Intézete, Budapest ld. http://mtdaportal.extra.hu/books/eckhardt_sandor_ur_es_paraszt.pdf
- ERDÉSZ T.-né (1957) A közoktatás helyzete. *Statistikai szemle* vol. XXXV. No. 8-9. pp. 689-704.
- FARAGÓ L. & KISS Á. (1949) *Az új nevelés kérdései* Egyetemi Nyomda, Budapest.
- FARAGÓ L. szerk. (1959 a) *Az iskolareform és a nevelés problémái a kapitalista országokban*. Pedagógiai Tudományos Intézet, Budapest.
- FARAGÓ L. szerk. (1959b) *A nevelés és iskolarendszer problémái néhány szocialista országban*. Pedagógiai Tudományos Intézet, Budapest.
- FORRAY R. K. (1976) *Az iskolakörzetezés társadalmi hatásai*. Egyetemi doktori értekezés. Szeged, <http://mek.oszk.hu/11200/11223/11223.pdf>
- FÖLDES F. (1941) *Munkásság és paraszt-ság helyzete Magyarországon*. Cserépfalvi, Budapest.
- GEORGEOFF, P. J. (1977) *The Educational System of Bulgaria Education around the World Office of Education (TEEN)*, Washington, -D.C. <http://eric.ed.gov/?id=ED156600>
- Golnhofer E. (2004) Hazai pedagógiai nézetek 1945-1949. *Iskolakultúra*, Pécs.
- HITLER, A. (i.n.) Harcom. <https://elysium666.files.wordpress.com/2014/06/adolf-hitler-mein-kampf.pdf>
- ILLÉS L.-NÉ (szerk.) (1967) *Nyolc tökéscél közoktatási rendszere*. Tankönyvkiadó, Budapest. A pedagógiai időszerű kérdései külföldön sorozat.
- HORVÁTH M. (1978) . Akadémiai, Budapest.
- HORVÁTH M. (1983) Kovács Máté művelődéspolitikai tevékenysége a koalíciós időszakban In: Szelle B. szerk. *Kovács Máté emlékkönyv*. Magyar Könyvtárosok Egyesülete, Budapest pp. 17-26.

- IMRE S. (1912) Nemzetnevelés. Jegyzetek a magyar művelődési politikához. Kolozsvár pp.234.
- JÓBORÚ M. (1962) Élet és iskola (A modern köznevelés történelmi és társadalmi háttere) Stúdium Könyve, 24. sz. Gondolat, Budapest.
- JÓBORÚ M. (1972) *A köznevelés a Horthy-korszakban*. Kossuth, Budapest.
- KALMÁR M. (2014) *Történelmi galaxisok vonzásában Magyarország és a Szovjetrendszer 1945-1990*. Osiris, Budapest.
- KARDOS J. (2007) *Iskola a politika sodrásában 1945-1993*. Gondolat-Infonia, Budapest.
- KELEMEN E. (1993) A magyar pedagógusmozgalmak és -szakszervezetek vázlatos története. In: „Lázad hát már az élet alágyúrtje, a tanító...?” 75 éves a Pedagógusok Szakszervezete. PSZ, h.n., é. n. pp. 7–48.
- KEREPESZKI R. (2004) A Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Karának története, 1912–1949. In: Papp Klára (szerk.) *A Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Karának története*. Debreceni Egyetem BZK kiadása.
- KISS Á (1940) A „vezetők” nevelése és kiválasztása. *Protestáns Tanügyi Szemle* vol.14. No. 7. pp. 165-173.
- KISS Á. (1943) *Mai magyar nevelés*. Debreceni könyvek kiadása. Nyomtatott Nagy Károly grafikai műintézetében, Debrecenben.
- KISS Á. (1944) Nevelés magyarul Európában In: Kiss Árpád és Kovács Máté (szerk.) *Magyarságtudomány és nemzetnevelés*. Debreceni könyvek kiadása, 1944. Nyomtatott Nagy Károly grafikai műintézetében, Debrecenben pp. 45-63. http://mtdportal.extra.hu/books/magyarsagtudomany_es_nemzetnevelés.pdf
- KISS Á. (1946) A tankönyv. *Köznevelés*, No.22. pp. 1-3.
- KISS Á. (1947) Az általános iskola és középiskola. *Köznevelés*, No. 6. pp. 102-106.
- KNAUSZ I.(1986) A magyar „pedológia” pere 1948-1950. *Pedagógiai Szemle* vol. 36 No. 11. pp. 1087–1102.
- KNAUSZ I. (1994) *A közoktatás Magyarországon 1945–1956*. Kandidátusi disszertáció <http://mek.oszk.hu/10000/10080/10080.pdf>
- KONCZ J.& SZABÓ G. M. (1980) *Közoktatás- és művelődéspolitikai*. (Dokumentumgyűjtemény) Egyetemek és tanárképző főiskolák egységes jegyzet. Kézirat. Tankönyvkiadó, Budapest.
- KOVÁCS M. (1945) A magyar irodalom szerepe korszerű köznevelésünkben. In: Sík Sándor (bev.) (1945) *Demokrácia és Köznevelés*., Országos Köznevelési Tanács, Budapest. *Nevelők Könyvtára*, No. 1. pp. 107-114.
- KOVÁCS M. (1983) A magyar köznevelés korszerű kifejllesztése In: Szelle B. szerk. *Kovács Máté emlékkönyv*. Magyar Könyvtárosok Egyesülete, Budapest. pp. 175-216.
- Központi Statisztikai Hivatal (1938) *Magyar Statisztikai Évkönyv 1938.*, Budapest. pp. 265.
- LADÁNYI A. (1989) *Mennyiségi fejlődés és strukturális változások: a felsőoktatás útja a felszabadulás után*. Tankönyvkiadó- Oktatókutató Intézet, Budapest. Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége általi határozata a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium munkájával kapcsolatos kérdésekről. (1951) In: Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének, Politikai Bizottságának és Szervező Bizottságának fontosabb határozatai. Szikra, Budapest.pp. 175-181.
- MARTINKÓ J. (2006) Fejezetek a magyar tehetséggondozás történetéből. *Neveléstörténet*. No. 3-4.
- MESTER J. (1936) *Az olasz nevelés a XIX. és a XX. században*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.
- MÉSZÁROS I. (1989) *Mindszenty és Ortutay Iskolatörténeti vázlat 1945-1948*. Pro Domo, Budapest.
- NAGY L (1930) A tehetség kifejlődésének fő tényezői. In: *Tehetség problémák*. A Magyar Gyermektanulmányi és Gyakorlati Lélektani Társaság Pszichológiai Szemináriumában előadták: Balassa László, Hermann Imre stb. A Magyar Gyermektanulmányi és Gyakorlati Lélektani Társaság, Budapest. pp. 81–82.

- NAGY S. (főszerk.) (1976) *Pedagógiai lexikon*. Első kötet A-F Akadémiai, Budapest.
- NÉMETH A., BIRÓ ZS. H. & GARAI I. (2015) *Neveléstudomány és tudományos elit a 20. század második felében*. Gondolat, Budapest.
- NÉMETH L. (1945) *A tanügy rendezése*. Sarló, Budapest.
- NEMES D. (1960) *Magyarország felszabadulása*. Kossuth, Budapest.
- OZORAI F. & BÁLINT A. (szerk. 1927) *Tehetségvédelem és pályaválasztás. Az 1926. évi február hó 2-án és 3-én tartott országos kongresszus naplója, a tehetséges ifjak második kiállításának leírása és kapcsolatos mozgalmak ismertetése*. A Magyar Gyermektanulmányi és Gyakorlati Lélektani Társaság. Egyetemi Nyomda, Budapest.
- PAPP I. (2012) *A magyar népi mozgalom története - 1920-1990*. Jaffa, Budapest.
- PECHERSKI, M. (1965) A Lengyel Népköztársaság közoktatásügye In: Ábent Ferenc (szerk.) *Országos Pedagógiai Intézet: A közoktatásügy Európa szocialista országaiban*. Tankönyvkiadó, Budapest. pp. 183-256.
- PORNÓI I. (1995) Az 1920-as évek népoktatása és a nyolcosztályos népiskola Magyarországon. *Magyar Pedagógia* vol. 95. No. 3–4. pp. 315–331.
- PORNÓI R. (2011) A tehetségmentés szerepe a Horthy-rendszer kultúrpolitikájában. *Iskolakultúra* No. 6-7. pp. 123-133.
- PUKÁNSZKY B. & NÉMETH A. (1996) *Neveléstörténet*. Nemzeti Tankönyvkiadó Rt., Budapest.
- SÁSKA G. (1981) Egy döntéssorozat kényszerpályája. *Mozgó Világ* No. 12. pp. 116-124.
- SÁSKA G. (1988) Az iskolarendszerű felnőttoktatás magyarországi történetének vázlatja. *Magyar Pedagógia* 88:(1) pp. 373-391.
- SÁSKA G. (2001) „Jó, hogy vége a nyolcvanas éveknek, és nem jön újra el.” *Iskolakultúra* 11:(2) pp. 45-62.
- SÁSKA G. (2002-3) The Age of Autonomy, *European Education*, vol. 34. No. 4. pp. 34-56.
- SÁSKA G. (2004) A társadalmi egyenlőség antikapitalista és demokrácia ellenes képzete a XX. századi pedagógiai ideológiákban 1. rész. *Magyar Pedagógia* No. 4. pp. 471-499.
- SÁSKA G. (2005) A társadalmi egyenlőség antikapitalista és demokrácia ellenes képzete a XX. századi pedagógiai ideológiákban 2.rész. *Magyar Pedagógia* 105:(1) pp. 83-99.
- SÁSKA G. (2006) A társadalmi egyenlőség megteremtésének kísérlete az ötvenes évek felsőoktatásában. *Educatio* 15:(3) pp. 593-608.
- SÁSKA G. (2011) Új társadalomhoz új embert és új pedagógiát! a XX. századi egyenlőségpárti és antikapitalista pedagógiákról. Gondolat, Budapest.
- SÁSKA G. (2009) The Emergence of „real” Socialist Pedagogy. In: Johanna Hopfner-András Németh- Éva Szabolcs (Hrsg.Ö: Kindheit – Schule - Erziehungswissenschaft in Mitteleuropa 1948-2008. Peter Lang Frankfurt am Main-Berlin-Bern-Bruxelles-New York-Oxford. Wien.pp. 201-209.
- SÁSKA G. (2015) A neveléstudományi elit viszonya a politikai marxizmushoz az ötvenes években In: Németh András, Biró Zsuzsanna Hanna, Garai Imre (szerk.) *Neveléstudomány és tudományos elit a 20. század második felében*. Gondolat, Budapest. pp. 177-212.
- SÍK S. (bev.) (1945) *Demokrácia és Köznevelés*, Országos Köznevelési Tanács, Budapest. Nevelők Könyvtára. 1. sz.
- SIMON GY. (1970) Felszabadult nevelésügyünk huszonöt évről. *Pedagógiai Szemle* No. 4. Újraközli Horváth Márton – Zibolen Endre szerk. (1975): 30 év neveléstudomány és művelődéspolitikája. Magyar Pedagógiai Társaság, Budapest.
- SZABÓ M. (1995) *Múmiák öröksége - Politikai és történeti esszék*. Új Mandátum, Budapest.
- SZABÓ M. (2014) *A jó kommunista együtt ingadozik a párttal 1983-2003*. Előadások a kommunista pártok történetéről és a fekete-piros-fehér-zöld színre festett sztálinizmusról Szerk. Jankó Attila JATEPRESS, Szeged.

- SZABOLCS É. (szerk.) (2006) *Pedagógia és politika a XX. század második felében Magyarországon*. Eötvös József, Budapest.
- STANDEISKY É. (2007) *Antiszemitizmusok*. Argumentum, Budapest.
- STOIAN, S. & GABREA, I. (1965) A Román Népköztársaság közoktatásügye. In: Ábent Ferenc (szerk.) *Országos Pedagógiai Intézet: A közoktatásügy Európa szocialista országaiban*. Tankönyvkiadó, Budapest. pp. 399-460.
- SZARKA J. (1961) *Az erkölcsi nevelés elméletének fejlődése*. In: Dancs I. és Simon Gy. Szerk. *Tanulmányok a magyar népi demokrácia neveléstörténetéből I. kötet*. Pedagógiai Tudományos Intézet, Budapest pp. 7-67.
- SZOMBATFALVY GY. (1939) A mélymagyarság problémája. *Társadalomtudomány*, vol. 19. No. 1-3. pp. 104–108.
- SZOMBATFALVY GY. (1940) A zsidótörvény társadalmi mérlege. *Társadalomtudomány* 20.vol 1. No. 20. pp. 75-82.
- SZOMBATFALVY GY. (1941) Tehetségmentés a falusi népiskolában. *Néptanítók Lapja*, No. 1.
- SZOMBATFALVY GY. (1941) A társadalmi vezetők és a gimnázium. *Társadalomtudomány*, vol. 21.No. 3. pp. 321.
- SZOMBATFALVY GY. (1941) A társadalmi vezetők és a gimnázium. *Társadalomtudomány* No. 3. pp. 321.
- Törvény az iskola és az élet kapcsolatának megszilárdításáról és a Szovjetunió közoktatási rendszerének továbbfejlesztéséről. Pravda. 1958. december 25. In: Faragó László (szerk.) (1959b): *A nevelés és iskolarendszer problémái néhány szocialista országban*. Pedagógiai Tudományos Intézet, Budapest.
- UJVÁRY G. (2016) Történettudomány vagy törvényszék? Még egyszer a Hóman perről. *Rubikon* No. 2. pp. 52-65.
- UNGVÁRY K. (2016) Hóman Bálint Népbíróági pere. *BBC History* vol. VI. No. 1.
- VASS H. & SÁGVÁRI Á. (sajtó alá rendezte)(1973b) Az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottságának 1957. februári határozata az időszerű kérdésekről és feladatokról, 1957. február 26. In: *A magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956-1962. második kiadás*, Kossuth, Budapest.
- VASS H. & SÁGVÁRI Á. (sajtó alá rendezte)(1973a) Az MSZMP Központi Bizottsága Elméleti Munkaközösségének állásfoglalása a „népi” írókról. In: *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956-1962. második kiadás*, Kossuth, Budapest. pp. 210-235.
- VERES P. (1945) Demokrácia és nevelés In: Sík Sándor (bev.) (1945): *Demokrácia és Köznevelés: Országos Köznevelési Tanács*, Budapest. Nevelők Könyvtára 1. sz. pp. 7-21.